

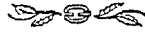
BHAVAN'S LIBRARY

This book is valuable and
NOT to be **ISSUED**
out of the Library
without Special Permission.

सर्वाधिकार: ग्रन्थकाराधीनः

शुभाशंसा

प्रसादतो भारति ! भारतं तव स्वतन्त्रताम्प्राप्य समेधते निजाम् ।
पुनरसञ्जासु निपिच्यतां सुधा यथा बुधाः स्युर्विधिधाबुधा अपि ।
ऋजावुपेते किल पाणिनीयके 'प्रबोधचन्द्रे' सुरगीर्नभस्तले ।
विभीषिका व्याकृतिजा लयं व्रजेत्समाजतः संस्कृतसेविनां द्रुतम् ॥
भवन्तु वल्मीकभवा सहर्षयो गिरश्च कल्याणकरीः किरन्तु ते ।
यथा शरै रामधनुर्विनिर्गतैः शिरांसि भूमौ विलुठन्तु रक्षसाम् ॥
पुनश्च पुत्राः पितृशासने स्थिराश्चरणाय मत्वा निजसौख्य-सम्पदः ।
जिगीषया यान्तु विदेशमम्भसां निर्धि च मथन्तु वल्लैर्महोर्जितैः ॥
पुनः शवर्ग्यस्तु जनेन मानिता लभेत गृध्रोऽपि निवाप-सत्कियाम् ।
न ना निपादोऽपि विपादमुद्धहेत्तिरस्कृतः किन्तु पुरस्कृतो भवेत् ॥
भवन्तु मित्राणि न केवलं नराः खवानरा अप्यनुकूलचारिणः ।
यथा पुनर्भारतमाशु विस्तृतं विशालता-गौरवमानयेन्नजम् ॥
ध्वजः स सर्वत्र समुद्भुतो भवेन्महीतले भारतभूमिजन्मनाम् ।
अशोकचक्राङ्कित आहतो भटैस्त्रिरागभृन् सत्त्वरजस्तमोमयः ॥
सहस्रशः सन्तु विशालबुद्धयो विवेकिनः सत्यवतीसुतादयः ।
यदीयवाग्वीर्यनवीकृता नरा भवन्तु सर्वे दृढकर्मयोगिनः ॥
पुनः कलं कृजतु कालिदासवाम् वदेद्विशयानि च चाणवाणिका ।
दलन्तु भूयो भवभूतिभापितानुभावभूग्ना हृदयानि भूभुजाम् ॥

पुनर्गृहं स्वर्गसमानतां ब्रजेत् प्रवर्द्धतां वन्धुषु हार्दमच्छलम् ।
 समादरः स्यादुचितः कुलस्त्रिया विनाशमभ्येतु कलेर्विडम्बनम् ॥
 न मानभङ्गः पुरुषस्य जातुचिन्त धर्षणं स्यान्महिलाकुलस्य नः ।
 न कोऽपि विक्षेप्तुमलं वलाधिकः प्रसह्य संरोपकपायितां दृशम् ॥
 भवन्तु भूयो वृषभा धुरन्धराः प्रमोदमेदस्वि च दोग्धु धैनुकम् ।
 निकामवृष्टिः फलिनी कृपिस्तथा समृध्यतात्तत्फलभोगयोग्यता ॥
 विलोपमायातु विभेदबुद्धिता सदैक्यबुद्धिः प्रसरेत्परस्परम् ।
 इसायिनः पारसिका मुहम्मदा वयञ्च विन्देम सुवन्धुतां यतः ॥
 बुधाः पुनर्न्याय्यविधानवेदिनो भजन्तु नेतृत्वमलुब्धदाम्भिकम् ।
 परस्परं सञ्जहतो दलादलं महात्मगान्धिव्रतमाचरन्तु ते ॥
 स्वयं प्रदुग्धां गुरुमण्डली धियं स्वशिष्यवत्सोत्सुकतामुपागता ।
 भवन्तु शिष्या गुरुसेविनः सदा सदाग्रहा भारतसंस्कृतिप्रियाः ॥
 अधीत्य विद्या विविधाः सुशिक्षिता उपात्तबुद्धीन्द्रियकर्मकौशलाः ।
 स्वतन्त्रतां रक्षितुमुद्यत्ता निजां बहिर्विदेशे विहरन्तु निर्भयाः ॥
 परोपकारैकपरायणाः परात्परे निमग्नाश्च भवन्तु लिङ्गिनः ।
 तदुद्यमाद्गान्धिनयः समोदयः स्वराज्यगोप्ता प्रसरेन्महीतले ॥
 मधु चरन्त्यः प्रवहन्तु सिन्धवः प्रजायतां नो मधुमान् वनस्पतिः ।
 पुरेव भूयान्मधुमच्च पार्थिवं रजः परानन्दरसज्ञताऽस्तु नः ॥
 पुनश्च कण्वादिमहर्षयो मुदा दिशश्चरैर्युर्नृ विशुद्धिवाञ्छया ।
 जगद्गुरुत्वं महितं महीतले समेधतां नः सफलं पुरातनम् ॥
 असत्पथात् सत्पथमानयेद्विभुस्तमत्ततेर्ज्योतिरुपानयेच्च नः ।
 चरेण्यभर्गः सवितुस्त नो धियः प्रचोदयात्कर्मणि भूर्भुवः स्वरोम् ॥

पाणिनीयप्रबोधे

तिङन्तप्रकरणम्

* मङ्गलांसा *

नौरोजी-लोकमान्यप्रभृतिनरवरैर्गान्धि-बोसादिभिस्तैः ,
कांग्रेसान्दोलनेन ध्रुवमधिगमिते भारतीये स्वराज्ये ।
श्रीगोपालप्रद्वेषः सरलसुरगिरा मालवीयेन दिष्टः ,
सम्पूर्णानन्द-शिष्टधिरमिह जयतात् पाणिनीयप्रबोधः ॥

तिङ् अन्ते येषां तानि तिङन्तानि, तेषां प्रकरणम् तिङन्तप्रकरणम् ।
तिङन्तम्, आख्यातम्, क्रियापदञ्चेति पर्यायशब्दाः । तिपः 'ति' इत्यत
आरभ्य महिटः 'ङ्' पर्यन्ताः 'तिङ्'-प्रत्यया अष्टादशाग्रे वच्यन्ते । इमे
घातुभ्यः परे प्रयुज्यन्ते । घातवो हि पाणिनिमहर्षिणा घातुगणे पठिताः ।
कियन्तः सौत्राः कियन्तः पारिभाषिकाश्च तेनैव सूचिताः सन्ति । तत्र
प्रायेण सहस्रद्वय- (२०००) संख्यका गणघातवो भवन्ति । सौत्रार्था
पारिभाषिकार्था (नामादिघातवो) च सङ्कलनया असंख्यया घातवो
भवितुमर्हन्ति । ते च पररनैपदिन आत्मनेपदिन उभयपदिन इति

त्रिविधाः सन्ति । तेष्वपि सेट्, अनिट्, वेट् इति त्रयो भेदा भवन्ति ।
तेषां सर्वेषामपि दश प्रकरणानि सन्ति । तथाहि--

“भ्वाद्यदादी जुहोत्यादिर्दिवादिः स्वादिरेव च ।

तुद्घादी तनुक्रयादी चुरादिश्चेति धातवः ॥”

इत्येते दशविधा धातवः पाणिनिना गणभेदेन धातुपाठप्रकरणे
पठिताः । तत्रासति विशेषे सर्वधातुभ्यः शब्धिकरणं जायते । [प्रकृति-
प्रत्यययोर्मध्ये पतितं विकरणमुच्यते] अदादिभ्यः तस्य लुक्, जुहोत्यादिभ्यः
तस्य श्लुः, अग्रिमेपु गणेषु तद्वाधकानि श्यन्-प्रभृतीनि विकरणानि जा-
यन्ते । तद्यथा-दिवादिभ्यः श्यन्, स्वादिभ्यः श्लुः, तुदादिभ्यः शः, रुधा-
दिभ्यः शन्म्, तनादिकृज्भ्य उः, क्रयादिभ्यः शना इति । चुरादिभ्यस्तु
स्वार्थे णिचि कृते सनाद्यन्ता धातवः ३।१।३२ इति सूत्रवत्त्वाद् णिजन्त-
पारिभाषिक-धातुतया शब्देव भवति । सनाद्याश्च प्रत्ययाः--

सनृक्यच्क्राम्यच्चक्यट्क्यपोऽथाचारक्विवृण्णिज्प्रलौ तथा

यगायेयट्णिटश्चेति द्वादशामी सनादयः ।

इति द्वादश प्रत्ययाः सन्ति । यज्ञाज्ञा सन्नन्त-यञन्तादिप्रकरणानि
भवन्ति । इत्येवं विकरणभेदेन भूप्रभृतीनां गणविशेष-धातूनां सार्वधा-
तुकप्रत्ययेषु रूपभेदा भवन्ति । आर्द्धधातु प्रत्ययेषु तु सर्वगणायानामपि
धातूनां गणभेदप्रयुक्तं न किमपि कार्यं जायते । प्रत्युत, सेटनिश्च्येद्य-

* सर्वेभ्यो धातुभ्यः सर्वेषु च लकारेषु प्राप्तिर्योग्यतया सार्वधातुक
इति । अर्द्धेभ्यः प्रायो धातुभ्योऽर्द्धेभ्येव लकारेषु जायन्त्य इत्यार्द्धधातुक
इत्यन्यथंता तयोः ।

प्रयुक्ता एव रूपभेदा भवन्ति । धातूनां सेडनिङ्वेड्त्वसूचकानि पद्यानि सूत्राणि च यथावसरमग्रे समागमिष्यन्ति । धातुभ्यः प्रयुज्यमानाः तिङ्प्रत्ययाः तिङन्तपदानि आख्यातानि निर्मान्ति । ते च परस्मैपदिनो यथा--

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषे-	तिप्	तस्	मि
मध्यमपुरुषे-	सिप्	थस्	थ
उत्तमपुरुषे-	मिप्	वस्	मस्

आत्मनेपदिनो यथा--

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषे-	त	आताम्	ऋ
मध्यमपुरुषे-	थास्	आथाम्	ध्दम्
उत्तमपुरुषे-	इङ्	वहि	महिङ्

एवादी 'ति' शब्दोऽन्ते च 'ङ्' शब्दो विद्यतेऽतश्च प्रत्याहारबुद्धयैर्षां 'तिङ्' संज्ञाऽस्ति ।

इह परस्मैपदिनो नव (९) आत्मनेपदिनश्च नव (९) इति मिलित्वा अष्टादश 'तिङ्-प्रत्ययाः सन्ति । ते च कालादि-योधक-लडादि-दशलकारभेदेन प्रत्येकं नवति- (९०) संख्यका भवन्तो मिलित्वोभयपदिषु धातुषु (१८०) अशीत्युत्तरशतसंख्यकाः सन्पद्यन्ते । तेषां प्रत्ययानां योगेन तादृशधातूनां तावन्ति रूपाणि भवन्ति । तत्रापि विकल्पभेदस्तु शतद्वयादप्यधिकानि रूपाणि एकस्यैव धातोर्जायन्ते । इत्येवमेकस्यापि 'घातोः शयादिविकरणभेदेन णिजादिप्रत्ययभेदेन, कर्तृकर्मादिवाच्यभेदेन कोटिसंख्यकानि रूपाणि भवितुमर्हन्ति ।

तत्र दशलकाराः--*लट्, लङ्, लोट्, लिङ् (विधिः) लृट्, लृङ्, लुट्, लुङ्, लिट्, लिङ् (आशीष्) इति । एषामेव स्थाने तिङ्प्रत्यया भवन्ति । तेषु प्रथममध्यमोत्तमा इति त्रयः पुरुषभेदा भवन्ति । तेष्वपि प्रत्येकमेकवचन-द्विवचन-बहुवचनानीति त्रीणि वचनानि सन्तीति संक्षेपः।

भ्वादयः

शवाद्यविद्यायोगेन धातुब्रह्मविवर्तजम् ।

तिङ्सुवन्तादिकं सर्वं ध्याये पदजगद्धितम् ॥

भू = सत्तायाम् । इति सत्ताक्रियार्थकस्य 'भू' इत्यस्य भूवाद्यो-
धातवः १।३।१ इति धातुसंज्ञायाम् ततः कर्तृविवक्षायां लृः कर्मणि च
भावे चाकर्मकेभ्यः ३।४।६६ (सकर्मकेभ्यः कर्तरि धातुभ्यः कर्तरि)
इति कर्तरि लकारोपस्थितौ वर्तमाने लट् ३।२।१२३ (धातोः) इति
वर्तमानेऽर्थे ऽलटि तत्स्थाने तिप्तस्झिसिप्थस्थमिब्वस्मस्तातांभ्यासा-

थांश्चमिड्वहिमहिङ् ३।४।७८ (लः) इति तिङादेशे कर्तव्ये शेषात्
कर्तरि परस्मैपदम् १।३।७८ इति परस्मैपदे प्रथमपुरुषैकत्वविवक्षार्या
तिपि अनुबन्धस्थेऽसंज्ञार्या लोपे च भू + ति इति स्थितौ तिङ्शि-
त्सार्वधातुकम् ३।४।११३ इति 'ति' प्रत्ययस्य सार्वधातुकत्वे कर्तरि-
शौप् ३।१।६८ (धातोः सार्वधातुके) इति धातोः परे शब्दविकरणे समा-
गते अनुबन्धनिवृत्तौ भू + अति इति जाते, शपः शित्वात्सार्वधातुकसंज्ञा-
याम् । सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः ७।३।८४ (इको गुणः) इति धातोः
ऊकारस्य ओकारे गुणे भो + अति इत्यत्र अवादेशे भवति । प्रथमपुरुष-
द्विवचनविवक्षार्या भवतः । प्रथमपुरुषबहुवचनविवक्षार्या धातोः क्ति-
प्रत्यये । भोऽन्तः ७।१।३ इति भोऽन्तादेशे शवादिकार्ये भव + अन्ति
इति जाते । अतो गुणो ६।१।६७ (अपदान्तात् पररूपम्) इति विक-
रणाकारस्य अन्तिप्रत्ययस्थे अकारे परे पररूपैकादेशे ' भवन्ति ' ।
मध्यमपुरुषे भवसि, भवथः भवथ । उत्तमपुरुषे भव + मि इत्यवस्थायाम्
'यस्मात् प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम्' इति भवेत्यस्य अङ्गसंज्ञायाम्
अतो दीर्घो यञि ७।३।१०१ (अङ्गस्य सार्वधातुके) इति अतोऽङ्गस्य
विकरणस्य दीर्घं भवामि । भवावः, भवामः । यस्मिन्नर्थे प्रत्ययो भवति
सोऽर्थ उक्तो जायते । ततश्च--

"उक्ते कर्तरि प्रथमा तृतीया स्यादनुक्तके ।

उक्तेकर्मणि प्रथमा द्वितीया स्यादनुक्तके ॥"

इति नियमान् कर्तृवाच्ये कर्तुरुक्तत्वात् तत्र प्रथमा विभक्तिर्भवति ।
तथैव सह तिङा पुरुषे वचने च सामानाधिकरण्यं जायते । तथाहि--
स देशभक्तो भवति, तौ भवतः, ते भवन्ति । त्वं कांग्रेसार्थे भवसि,

ऽहमभवम् । पूर्वेषुः सः त्वम् अहञ्च अभवाम इत्यादि । विध्याद्यर्थे आ-
शिपि वा भूधातोः । लोट्^३ च ३।३।१६२ (विध्याद्यर्थे धातोः) आशिपि
लिङ् लोटौ ३।३।१७३ इति *लोटि लकारे भवति इति जाते । एं रुः
३।४।८६ (लोटः) इति इकारस्य उकारे भवतु । आशिपि तु तुह्योस्तात-
ङ्ङाशिष्यन्यतरस्याम् ७।१।३५ इति तोः तातङि अनुबन्धनिवृत्तौ भव-
तात् । भवतस् इत्यत्र--लोटो लङ्त्वत् ३।४।८५ (कार्यम्) इति लोटः
लङ्त्वद्भावे तसः तामि भवताम्, भवन्तु । भवसि इत्यत्र 'सेह्य'पिच्चं
३।४।८७ (लोटः) इति लोटः सेह्यादेशे भवहि इति जाते अतो हेः
६।४।१०५ (लुक्) इति हेर्लुकि भव । आशिपि तु हेः तातङादेशे भव-
तात् भवतम् भवत । भवमि इत्यत्र 'भेर्निः'^३ ३।४।८६ (लोटः)
इति मेन्यादेशे भवनि इति जाते आङुत्तमस्य पिच्चं ३।४।६२ (लोट
आगमः) इति टित्त्वान्नेः आदौ आडागमे अनुबन्धनिवृत्तौ दीर्घे भवानि
'नित्यं ङितः' इति सलोपे भवाव भवाम । कर्तृयोगे आज्ञायाम् आशिपि
च प्रयोगः--स्वराज्यं स्थिरं भवतु भवतात् वा । त्वं चीरो भव भवतात्
वा । अहं सुधीर्भवानि । इत्यादि । भूधातोर्विध्याद्यर्थे विधिनिमन्त्रणाम-
न्त्रणाधीष्टसम्प्रर्शनप्रार्थनेषु लिङ् ३।३।१६३ (धातोः) इति †लिङितिपि
भवतीति जाते 'इवश्च' इति इकारलोपे भवत् इत्यवस्थायाम् यासुट्
परस्मैपदेषुधातो लिङ्च ३।४।१०३ (लिङः) इति टित्वात् प्रत्ययस्यादौ

* लोटि--तु (तात्) वाम् अन्तु । हि तं त । आनि याव याम ।

† लिङि (विधौ)—यात् याताम् युः । याः यावम् यात । याम्

याव याम ।

यासुडागमे अनुबन्धनिवृत्तौ भव यासूत् इति जाते लिङः सल्लोपोऽ-
 नन्त्यस्य ७।२।७६ (सार्वधातुके) इति सल्लोपे प्राप्ते तं बाधित्वा अतो
 येयः ७।२।८० (लिङः सार्वधातुके) इति यास इयादेशे भव इयूत्
 इति जाते लोपो व्योर्वलि ६।१।६६ इति यकारलोपे गुणे वैकल्पिके
 चत्वं भवेत् भवेद् भवेताम् भवेयु भि इत्यत्र भेर्जुसू ३।४।१०८ (लिङः)
 इति भेर्जुसि अनुबन्धनिवृत्तौ स्त्वविसर्गयोः भवेयु। भवेः भवेतम् भवेत् ।
 भवेयम् भवेत् भवेम् । सम्भावनायाम् स तत्र भवेत् स्थितः । त्वं तत्र
 नियुक्तो भवेः । अहं राजदूतो भवेयम् । लृडादित्कारेषु सार्वधातुक-
 प्रत्ययनिमित्तक-गणकार्य-विशेषो न जायते, किन्तु सेडनिडादि-प्रयोज-
 कार्द्धधातुक-निमित्तक-कार्यविशेष एव जायते । अतस्तत्र सर्वेभ्योऽपि
 धातुभ्यो गणकार्यनिरपेक्षमेवेडाद्यागमकार्यं भवति । तथाहि--भू-
 धातोः भविष्यत्काले 'लृट् श्लेषे च ३।३।१३ (धातोः भविष्यति) इति
 *लृटि लकारे तत्स्थाने तिपि भू+ति इत्यवस्थार्या शपं बाधित्वा स्यंता-
 सी लृलुटोः ३।१।३३ (धातोः) इत्यनेन 'यथासंख्यमनुदेशः समानाम्'
 इति सूत्रसाहाय्यात् स्य-प्रत्यये तस्य आर्द्धधातुकं श्लेषः ३।४।११४
 (तिङ् शिद्भ्यां प्रत्ययः) इति आर्द्धधातुकसंज्ञायाम् आर्द्धधातुकस्ये'
 ङ्वलादेः ७।२।३५ (प्रत्ययस्य) इति टित्वात्स्य इति विकरणप्रत्ययस्यादौ
 इडागमे अनुबन्धनिवृत्तौ गुणे अवादेशे 'आदेश प्रत्यययोः' इति सस्य
 मूर्द्धन्यादेशे भविष्यति भविष्यतः भविष्यन्ति । भविष्यसि भविष्यथः
 भविष्यथ । भविष्यामि भविष्यावः भविष्यामः । कर्तृयोगे--आचार्यः

* लृटि-स्यति स्यतः स्यन्ति । स्यसि स्यथः स्यथ । स्यामि स्यावः स्यामः।

श्रीचदरीनाथः शिष्यासचिवो भविष्यति । शालगुराय शास्त्रिन् ! त्वं संचि-
 धानविधाता भविष्यसि । अहं राष्ट्रधर्मोपदेष्टा भविष्यामि । भूधातोः
 लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ ३।३।१३६ (धातोः भविष्यति भूते
 च) इति *लृटि भविष्यति इति जाते 'इतरच' इति इकारलोपे 'लृट्
 लृलृषवदुदात्तः' इति अडागमे अनुबन्धनिवृत्तौ वैकल्पिके चत्वं अभ-
 विष्यत् (इ) अभविष्यताम् अभविष्यन् । अभविष्यः अभविष्यतम्
 अभविष्यत । अभविष्यस् अभविष्याव अभविष्याम । कर्तृयोगे-यदि महा-
 र्त्मा गान्धी द्रोऽभविष्यत्तदैवं देशविभागी नाभविष्यत् । राजर्षे ! यदि च
 त्वं विजय्यभविष्यस्तदाप्येवं नाभविष्यत् । यद्यहं तत्र सदस्योऽभविष्यम्
 तर्हि त्वेवं कदापि नाभविष्यत् । यदि महामुनिर्मालवीयोऽधुनाऽभवि-
 ष्यत्तर्हि चङ्गीयार्याणामेवं दुर्दशा नाभविष्यत् इत्यादि । भूधातोः अनद्य-
 तने भविष्यति अर्थे अनद्यतने लुट् ३।३।१५ (धातोः भविष्यति)
 इति †लुटि लकारे तस्थाने त्तिपि शपं वाधित्वा 'स्यतासौ लृलुटोः' इति
 यथासंख्यविधानात् तासि विकरणे आगते तस्याद्धातुकत्वाद् इडागमे
 गुणे अवादेशे भवितास्ति इति जाते लुटः प्रथमस्य डारौरसः २।४।८५
 इति तिपो डादेशे अनुबन्धनिवृत्तौ डित्वसामर्थ्याद् आस् इति अभ-
 स्यापि टेलोपे भवित् + आ इति जाते हलन्त तकारस्य स्वरसंयोगे भविता
 भवितास् रौ इत्यत्र रि च ७।४।५१ 'तासस्त्योलोपः' इति सलोपे भवि-
 तारौ एव भवितारः । भवितास् + सि इत्यत्र तासस्त्योलोपः ७।४।५०

* लृटि-श्यत् स्यताम् स्यन् । स्यः स्यतम् स्यत । स्यम् स्याव स्याम ।

† लुटि--ता तारौ तारः । तासि तास्थः तास्थ । तास्मि तास्वः तास्मः ।

णलादेशे अनुबन्धनिवृत्तौ भू + अ इति स्थिते 'भूवो वुग्लुङ्लिटोः' इति वुगागमे भूव् + अ इति जाते एकाचो द्वे प्रथमस्य ६।१।१- अजादेर्द्वितीयस्य ६।१।२ इत्यधिकारे लिटि धातोरनभ्यासस्य ६।१।८ इति वृत्तप्रचलनन्यायेन भूवः द्वित्वे भूव् भूव् + अ इत्यत्र पूर्वोऽभ्यासः ६।१।४ इति पूर्वस्य अभ्याससंज्ञायाम् हँलादिः शेषः ७।४।६० (अर्भ्यासस्य) इति अभ्यासभकारशेषे चकारलोपे भूभूव् + अ इत्यत्र हँस्वः ७।४।६१ (अभ्यासस्याचः) इति अभ्यासस्याचो हँस्वे भुभूव् + अ इति जाते भवतेरः ७।४।७३ (अभ्यासस्य) इत्यभ्यासोकारस्य अत्वे भभूव् + अ इत्यत्र अर्भ्यासे चँचँ ८।४।६४ (कर्त्ताजश्) [कर्त्ताजशः खर्त्ता चरः । इति विवेकः] इति अभ्यासकशः भकारस्य जश्त्वेन चकारे अन्त्यवकारस्य च स्वरसंयोगे वभूव इति सिद्धम् वभूवतुः वभूवुः । सिपः थलि इडागमे वुकि द्वित्वादिकायं वभूविथ वभूवथुः वभूव । वभूव वभूविथ वभूविम । कर्तृयोगे--युधिष्ठिरो राजा वभूव । त्वं पूर्वजन्मनि विप्रो वभूविथ । तत्राहमनुपस्थितो वभूव । [उत्तमपुरुषेऽपि चित्तविक्षेपादिना पारोक्ष्यमस्त्येव । यथा--सुप्तोऽहं किल विललाप ।]

भूधातोः आशीर्वादेऽर्थे 'आशिपि लिङ्लोटौ' इति *लिङ् तत्स्थाने तिपि 'इतरच' इति इकारलोपे मू + व इति स्थितौ प्रत्ययस्य लिट्-शिपि ३।४।११६ (आर्द्धधातुकम्) इत्यार्द्धधातुकसंज्ञायाम् शवाद्यभावे लिङ्ः परस्मैपदानां 'यासुद् परस्मैपदेऽपूदात्तो ङिच' इति यासुडा-

* आशीर्लिङि यात् यास्ताम् यासुः । याः यास्तम् यास्त । यासम् यास्व यासम् ।

गमे किंदाशिषि ३।४।१०४ (लिङः यासुट्) इति यासुटः कित्त्वेन
 ङ्ङिति च १।१।५ (न इको गुणवृद्धी) इति गुणनिषेधे भूयास्त
 इति जाते स्कोः संयोगाद्योरन्ते च ८।२।२६ (भ्रूलि लोपः) इति
 सलोपे भूयात् । एवं भूयास्ताम् भूयासुः । भूयाः भूयास्तम् भूयास्त ।
 भूयासम् भूयास्व भूयास्म । कर्तृयोगे--भारतीयं स्वराज्यं स्थिरं भूयात् ।
 पं० कुवेरनाथ शुक्ल ! त्वं चिरायुर्भूयाः । अहं परोपकारी भूयासम् । इत्थं
 सर्वत्र धातुरूपेषु वाक्यनिर्माणप्रकारो ज्ञेयः । धातोरुपसर्गयोगे बहुधा
 अर्थभेदो जायते तथात्मनेपद-परस्मैपदादिभेदोऽपि भवति । धातूपसर्गनि-
 पातानामनेकार्धत्वं प्रसिद्धम् तथाहि--

धातवश्चोपसर्गाश्च निपाताश्चेति ते त्रयः ।

अनेकार्थाः स्मृताः सर्वे पाठस्तेषां निदर्शनम् ॥

तद्यथा--प्रभवति विहारे पं० हरिशङ्करपाण्डेयो देववाणीमुन्नेतुम् ।
 एवं सम्भवति । उद्भवति । विभवतोत्यादिप्रयोगा ज्ञेयाः । *उपसर्गाश्च
 विंशतिः पद्येन पूर्वमव्ययप्रकरणे उक्ताः । अनु + भू = अनुभवे, अव-
 बोधे, भोगे वा । अभि + भू, परि + भू = पराजयकरणे । परा + भू =
 पराजयभवने । उद् + भू = उत्पत्तौ । प्र + भू = सामर्थ्ये । सम् +
 भू = सम्भावनायाम्, अनिश्चये वा । अडादिभिर्निष्पन्नरूपैर्धातुभिः सह
 उपसर्गयोगो भवति । यथा--अन्वभवत् । अभ्यभूत् । पर्य्यभविष्यत् ।

* प्रपरापससन्वचनिर्दुरभिर्षधिस्तूदतिनिप्रतिपर्य्यपयः ।

उप आलिति विंशतिरेष सन्व उपसर्गणः कथितः कविना ॥

उद्भव इत्यादि । द्रु = गतौ । द्रवति, अद्रवत्, द्रवतु, द्रवेत् । द्रु +
स्यति इत्यवस्थायाम्--

उद्दन्तैर्यौतिरुदगुशीङ्स्नुनुक्षुरिवडीङ्श्रिभिः ।

वृद्ध्वन्भ्याञ्च विनैकाचोऽजन्तेषु निहताः स्मृताः ॥

(निहताः = अनुदात्ताः) इति नियमाद् अनुदात्ताद् द्रुधातोः
एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् ७।२।१० (धातोः आर्द्धधातुकस्य इट् न)
इति इयिनिपेधे गुणे मूर्द्धन्यादेशे द्रोष्यति, अद्रोष्यत्, द्रोता । द्रुधातोः
लुङि तिपि अनुबन्धनिवृत्तौ 'इतश्च' इति इकारलोपे द्रु + त् इति
स्थितौ 'चिल लुङि' इति च्लौ तस्य । णिश्रिद्रसुभ्यः कर्तरि चङ् ३।१।४८
(च्लेः लुङि) इति चङि अनुबन्धनिवृत्तौ द्रु + अत् इति जाते चङि
६।१।११ (अनभ्यासस्य एकाचः धातोः प्रथमस्य अजादेः द्वितीयस्य द्वे)
इति धातोर्द्वित्वे 'पूर्वोऽभ्यासः' इति अभ्याससंज्ञायाम् 'हलादिः शेषः'
इति आदिहलो दस्य शेषे अन्यहलो रेफस्य लोपे 'अचिरनुधातु०'
इति उवङि अनुबन्धनिवृत्तौ अडागमे अद्रुवत् अद्रुवताम् अद्रुवन् ।
अद्रुवः अद्रुवतम् अद्रुवत । अद्रुवम् अद्रुवाव अद्रुवाम ।
लिटि णलादेशे अनुबन्धनिवृत्तौ द्वित्वादिकार्ये द्रुद्रु + थ इति जाते 'सार्व-
धातुकार्द्धधातुकयोः' इति गुणे अवादेशे द्रुद्रु + थ इति स्थितौ
अतं उपधायाः ७।२।११६ (वृद्धिः ण्यति प्रत्यये) इति उपधाया
अतः वृद्धौ द्रुद्राव, द्रुद्रु + अतस् इत्यत्र अंसयोगाह्लिट् कित् १।२।४
(अंपित्) इति कित्वाद् गुणनिपेधे उवङि द्रुद्रुवत् इति जाते
स्त्वविसर्गयोः द्रुद्रुवतुः द्रुद्रुवुः । द्रुद्रु + थ इत्यत्र कस्त्वृत्तुद्रुवुः
लिटि ७।२।१३ (न इट् अन्यस्माद् अनिटोऽपि स्यादैव) इति इयिनिपेधे

गुणे दुद्रोथ दुद्रुवथुः दुद्रुव । उत्तमे णलितु । णलुत्तमो वा ७।१।११
 (णित्) इति वैकल्पिके णिति गुणे अवादेशे अतो वृद्धौ दुद्राव पक्षे
 दुद्रव दुद्रुव दुद्रुम । आशीर्लिङि द्रु + यात् इत्यवस्थायाम् अकृत्सार्व-
 धातुकयोर्दीर्घः ७।४।२५ (अजन्तोङ्गस्य यौदौ प्रत्यये) इति दीर्घे
 द्रूयात् द्रूयास्ताम् द्रूयासुः । द्रूया द्रूयास्तम् द्रूयास्त । द्रूयासम्
 द्रूयास्व द्रूयास्म । प्र + द्रु = स्यन्दने । अप + द्रु = आक्रमणे । अनु +
 द्रु = अनुसरणे । उप + द्रु = उपद्रवकरणे । एवम् सु = क्षरणे स्रवति ।
 अस्रवत् । स्रवतु । स्रवेत् । स्रोप्यति । अस्रोप्यत् । स्रोता । असुस्रुवत् ।
 सुस्राव । सूयात् । प्र + सु = सूत्रोत्सर्गे । श्रु + श्रवणे श्रु + ति इत्य-
 वस्थायाम् शपं वाधित्वा श्रुवः श्रुं च ३।१।७४ (रनुः) इति श्रुप्रत्यये
 श्रुवश्च 'श्रु' इत्यादेशे 'लशक्वतद्धिते' इति शस्येत्संज्ञायाम् लोपे च
 [ऋवर्णाञ्जस्य णत्वं वाच्यम्] इति नस्य णत्वे गुणे श्रुणोति । श्रुणु + त
 इत्यत्र -- सार्वधातुकमर्पित् १।२।४ (ङित्) इति तसो ङित्वे 'ङिति
 च' इति गुणनिषेधे श्रुणुतः । श्रुणु + अन्ति इत्यत्र 'अचिश्रु०' इति
 प्राप्तम् उवङं वाधित्वा हुश्रुवोः सार्वधातुके ६।४।८७ (अनेकांचो-
 ऽसंयोगपूर्वस्य यण् अचि) इति यणि श्रुवन्ति । श्रुणोपि श्रुणुधः
 श्रुणुथ । श्रुणोमि श्रुणु + वः इत्यत्र लोपश्चास्यांन्यतरस्यां भवोः
 ६।४।१०७ (असंयोगपूर्वस्य श्रुप्रत्ययोर्कारस्य) इति पाक्षिके उकारलोपे
 श्रुवः, श्रुवः । प्रथमः श्रुणुमः । अश्रुणोत् अश्रुणुताम् अश्रुवन् ।
 अश्रुणोः अश्रुणुतम् अश्रुणुत । अश्रुणवम् अश्रुव, अश्रुणुव । अश्रुवम,
 अश्रुणुम । श्रुणोतु श्रुणुतात् श्रुणुताम् श्रुवन्तु । श्रुणु + हि
 इत्यत्र -- उत्तंश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् ३।४।१०६ (हेतुकं) इति

हेर्लुकि ऋणु ऋणुतात् ऋणुतम् ऋणुत । ऋणवानि ऋणवाव
 ऋणवाम । ऋणुयात् इत्यत्र--' लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य ' इति
 सलोपे ऋणुयात् ऋणुयाताम् ऋणुयास् + उस् इत्यत्र सलोपे ऋणुया +
 उस् इति जाते उर्यपदान्तात् ६।१।९६ (अकारात् पररूपम्)
 इति आतः पररूपे ऋणुयुः । ऋणुयाः ऋणुयातम् । ऋणुयात ।
 ऋणुयाम् ऋणुयाव ऋणुयाम । लृट् लृङ् लुट्सु द्रुवत् । श्रोप्यति ।
 अश्रोप्यत् । श्रोता । लुङि अश्रु + सत् इत्यत्र * अस्ति सचोऽपृक्ते ७।३।६६
 (हलि ईट्) इति टित्वाद् तकारस्यादौ ईडागमे अश्रु + स् ईव इति
 जाते सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु ७।२।१ (ईकः) इति धातोर्बृद्धौ
 मूर्द्धन्यादेशे अश्रौपीत् । अश्रौष्टाम् अश्रौप् + ङि इत्यत्र—सिज्भ्यस्त-
 विदिभ्यश्च ३।४।१०६ (' केर्जुस्' टितः) इति केर्जुसि अनुयन्धनिवृत्तौ
 र्त्वाविसर्गयोः अश्रौपुः । अश्रौपीः अश्रौष्टम् अश्रौष्ट । अश्रौपम् अश्रौप्व
 अश्रौष्म । लिटि, आशीलिङि च द्रुवत् । शुश्राव । श्रूयात् । प्रति + श्रु
 प्रतिज्ञायाम् । सं + श्रु = अवधाने (आत्मनेपदम्) सार्वधातुके
 र्त्वादिस्थसुधातुवद्रूपम् । ' संश्रुते पं० सभापतिरुपाध्यायः पाणि-
 नीयप्रबोधम् । इत्यादि । चि + ष्ये ष्यति, अष्यत्, ष्यतु, ष्येत्,
 क्षेप्यति, अक्षेप्यत्, क्षेता, अक्षैपीत् द्वित्वादिकार्ये किति + अ इत्यत्र—
 कुंहोश्चुः ७।४।६ (अर्भ्यासस्य) इति चुत्वे गुणे घयादेशे वृद्धौ चिच्चाय ।

* सिक् च अस् च तयोः समाहारः सिचम्, अस्ति च तत् सिच-
 र्चेति अस्ति सचिच् तस्मात् अस्ति सचिचम् इति वचन्ये सौप्रादात् पञ्च-
 न्या लुकि अस्ति सचिच् इति ।

कित्वाद् गुणनिषेधे इयडादेशे चिच्चियतुः चिच्चियुः = चिच्चि + थ इत्यत्र
 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' इति इण् निषेधे पुनः क्रादिनियमात् इटः
 प्राप्तौ अचस्तांस्वर्त्थल्यनिटोन्त्यम् ७।२।६१ (धातो उ'पदेशे इण्)
 इति इण्निषेधे ऋतोभारद्वाजस्य ७।२।६३ (तास्वर्त्थल्यनिटोन्त्यम्
 उ'पदेशे धातोः ईट् न अन्यस्मा'दनि'टोऽपि स्याद्' एव') प्राचीनः
 सङ्ग्रहश्च--

अजन्तोऽकारवान् वा यस्तास्यनिट् थलि वेडयम् ।

ऋदन्त इटङ्नित्यानिट् क्राद्यन्यो लिटि सेड् भवेत् ॥

इति नियमात् वैकल्पिके इटि गुणे अयादेशे चिच्चयिथ पक्षे चिक्षेथ चिच्चि-
 यथुः चिच्चिय । चिच्चाय चिच्चय क्रादिनियमान्तिमित् इयङि चिच्चियिक्
 चिच्चियिम क्षीयात् । अप + चि = हासे । जि + जये जयति, अजयत्, जयतु
 जयेत्, जेष्यति अजेप्यत्, जेता, अजैपीत्, जिजि + अ इत्यत्र सन्लिटोऽंः
 ७।३।२७ (अभ्यासात् छुः) इति अभ्यासात् परस्य जेः कुत्वेन गकारे गुणे
 अयादेशे वृद्धौ जिगाय 'पुरनेकाच०' इति यणि जिग्यतुः जिग्युः । जिगयिथ,
 जिगेथ, जिग्यथुः, जिग्य । जिगाय जिगय जिगियव, जिगियम । जीयात्
 चि + जि = सर्वोत्कर्षस्थितौ (आत्मनेपदी) स नेह्रुविजयते = सर्वोत्कर्षण
 वर्तते । परा + जि = अभिभवे (आत्मनेपदी) अभिभवो न्यूनीकरणम्
 न्यूनीभवनञ्च । शत्रून् पराजयते । अध्ययनात् पराजयते ग्लायतीत्यर्थः ।
 इ = गतौ० प्रायेणावमुत्पूर्वः उद्भवति । लिटि तिवादेशे अयदिति जाते

० वैयाकरणान्तरमतेनायं धातुः । पाणिनिनये तु इट-कटि-कटी =

गतौ इत्यत्र कर्त्तव्यतः प्रकृतो ज्ञेयः ।

आडजादीनाम् ६।१।७२ (लुङ्लङ्लृङ्क्षु) इति आडागमे 'आटरच' इति वृद्धौ उपसर्गयोगे उदायत् उदयत्, उदयेत्, उदेप्यति, उदैप्यत् उदेता, उदैपीत् लिटि इ इ+अ इत्यत्र—[वार्णादाङ्गं वलीयः] इति नियमात् गुणे अयादेशे वृद्धौ इ+आय इति जाते । अभ्यासस्यासंवरणे ६।१।७८ (अचिं स्वो रियडुवृद्धौ) इति इयङि इयायेति सिद्धे उपसर्गयोगे उदियाय 'एरनेकाच०' इति यणि, उदियतुः उदियुः उदियिथ, उदेथ, उदियथुः, उदिय, उदियाय, उदियथ, उदिथिव, उदियिम । उदीयात् इत्यत्र एते लिङि ७।१।२४ (उपसर्गात् ह्रस्वः) इति ह्रस्वं तु एतीति अदादिस्थस्येणो निर्देशात् भवति । ऋ = गतौ । ऋ + अति इत्यत्र—पात्रांश्चास्थाम्नादाण्ण्डृश्यतिसर्तिशदसदां पिवजिघ्रधमतिष्ठमनयच्छपश्यच्छर्षौशीयसीदाः ७।३।७८ (शिति) इति ऋच्छादेशे ऋच्छति आच्छत्, ऋच्छतु ऋच्छेत्, ऋ+स्यति इत्यत्र (एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्) इति इण्निपेधे प्राप्ते—ऋद्धनोः स्ये ७।२।७० (इट्) इति इटि गुणे, मूर्धन्यादेशे अरिप्यति, आरिप्यत् लुङि । ऋ + त् इति स्थितौ च्लौ तस्य च सतिर्शास्त्यतिभ्यश्च ३।१।२६ (च्लेरङ्) इत्यङि अनुबन्धस्येत्संज्ञातोषे ऋ + अत् इति जाते ऋद्धंशोर्ङि गुणः ७।१।१६ इति गुणे आटि वृद्धौ आरत् । ऋ ऋ + थ इति स्थितौ अभ्याससंज्ञायाम्—उरत् ७।१।६६ (अभ्यासस्य) इत्यभ्याससंज्ञकस्य ऋकारस्य अरि हलादिशेषे—थ ऋ + थ इत्यत्र गुणे 'अत उपधाया' इति वृद्धौ सवर्णदीर्घे आर इति रूपम् । थ ऋ + अतुम् इत्यत्र अत आदेः ७।१।७० (अभ्यासस्य दीर्घः) इति अभ्यासाकारस्य दीर्घे ऋकारस्य यत्वेन रकारे आरतुः एवम् आरः थ ऋ + थ इत्यत्र 'ऋतो भारद्वाजस्य' इति

इग्निषेधे प्राप्ते--इडँत्यतिर्व्ययतीनाम् ७।२।६६ (थँलि नित्यम्)
इति नित्यमिडि गुणे सवर्णदीर्घे आरिथ आरथुः आर । क्लादिनियमादिडि
आरिव, आरिम । ऋ + यात् इत्यत्र--गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः ७।४।२६
(यकिं थिं आर्धधातुके लिङि) इति गुणे यकारस्य द्वित्वे अर्यात् ।
अर्यास्ताम्, अर्यसुः अर्याः अर्यस्तम्, अर्यास्त । अर्यासम् ।
अर्यास्व अर्यास्म । एवम् सृ = गतौ । 'पाप्नाध्मा०' इति द्रुतगत्यर्थे
धावादेशे धावति, अधावत् धावतु धावेत् केवलगत्यर्थे सरतीत्यादि ।
आर्धधातुके प्रत्यये तु सरिष्यति, असरिष्यत्, सर्ता । 'सर्तिशास्यतिभ्यश्च'
इति च्लेः अडि असरत् । ससार । सृ + यात् इत्यत्र--रिङ् शैयग्लिङ्त्तु
७।४।२८ (ऋतः थिं ङिति) इति ऋतो रिङि अनुबन्धनिवृत्तौ रिङ् विधान-
सामर्थ्याद् दीर्घाभावे स्त्रियात् । उप + सृ = समयोपस्थितौ । प्र + सृ = विस्तारे ।
अप + सृ = दूरीभावे । सं + सृ = सातत्यगतां । अनु + सृ = पश्चा-
द्गतौ । निः + सृ = निर्गमे । अभि + सृ = नायक-नायिका-सङ्गमे ।
वि + सृ = द्वैधीभावे । अति + सृ = विरेचने । परि + सृ = समीपसञ्चारे ।
धा + सृ = धारासम्पाते । एवम् स्मृ = चिन्तायाम् । स्मरति अस्मरत्
स्मरतु स्मरेत् । स्मरिष्यति अस्मरिष्यत् स्मर्ता अस्मार्पात् सस्मार । 'गुणोऽ-
र्तिसंयोगाद्योः' इति गुणे स्मर्यात् । वि + स्मृ = विस्मरणे । सं + स्मृ = पूर्व-
स्मृतौ । तृ + प्लवनतरणयोः । तरति अतरत् तरतु तरेत् । तृ + स्यति--
इत्यत्र सेहृत्वात् 'आर्धधातुकस्येड्वल्लादेः' इति वृटि गुणे च कृते मूर्धन्या-
देशे तरिष्यति इत्यवस्थायाम्-वृत्तो वा ७।२।३८ (इटो दीर्घो लिटि न)
इति चैकलिपके इटो दीर्घे तरिष्यति तरिष्यति । तरीता तरिता । लुङि
अटागने अतारीत् ' वृत्तो वा इत्यनेन प्राप्तस्य दीर्घस्य सिचि च

पररमैपदेषु ७।२।४० (वृत्तो इटो न दीर्घः) इति निषेधे अतारिष्टाम्
 अतारिष्टः । अतारीः अतारिष्टम् अतारिष्ट । अतारिषम्, अतारिष्व, अता-
 रिषम् । ततार = तत् + अतुस् इत्यत्र—ऋच्छत्यृताम् ७।४।११
 (गुणो लिटि) इति गुणे ततर् अतुस इति जाते—तृफलाभजत्रपश्च
 ६।४।१२२ (हल्मध्येस्थाकारस्य एकारोऽभ्यासलोपः किति लिटि धलि च
 सेटि) इति अभ्यासलोपे अकारस्य पृथ्वे । तेरतुः तेरुः । तेरिथ । तेरथुः तेर
 ततार, ततर, तेरिव, तेरिम । तृ+यात् इत्यत्र—ऋत इद्धातोः ७।१।१००
 इत्यनेन इरि तिर्यात् इति जाते—हृलि च ८।२।७७ (वींः उपधाया दीर्घं
 ईकः धातोः) इति उपधादीर्घे तीर्यात्, तीर्यास्ताम् तीर्यांसुः इत्यादि
 घ्रा गन्धोपादाने घ्रा+अति इत्यत्र 'पाघ्राघना' इत्यनेन जिघ्रादेशे जिघ्रति,
 अजिघ्रत्, जिघ्रतु, जिघ्रेत्, घ्रास्यति, घ्रा+सिच्+त् इति स्थितौ—विभोपा
 ध्राघेट्शाच्छ्रासः २।४।७८ (सिचो लुक्) इति चैकल्पिके सिचो लुकि
 अडागमे अघ्रात् । कौ तु सिचो लुकि—आर्तः ३।४।११० (सिचिं लुकिं
 पृवं केर्लुस्) इति केर्लुसि उंस्यपदान्तात् ६।१।६६ (अर्वाणां
 पररूपम्) इति पररूपे अडागमे च अघ्रुः । अघ्राः, अघ्रातम्, अघ्रात् ।
 अघ्राम्, अघ्राव, अघ्राम । पठे—'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इति अपृक्त्स्येति
 घ्रा+स् ईत् इत्यत्र यमरमनर्मातां सैक् च ७।२।७३ (सिचिं पररमै
 पदेषु इट्) इति धातोः सगागमे सिचश्चेति अनुयन्धनिवृत्तौ घ्रास्+इस्
 ईत् इति जाते (इट् ईटि) इति सलोपे मयर्वादीर्घे अडागमे अघ्रामीत्,
 अघ्रासिष्टाम् इत्यादि । जघ्रा+अ इत्यत्र आर्त 'ओ लुक्' ७।१।३४
 (धातोः) इति चल औकारे वृद्ध्यादेशे जघ्रौ जघ्रा+अतुम् इत्यत्र—
 औतो लोपे ईटि च ६।४।६९ (चार्धपातुके अर्चिं टिति) इति आस्तोपे

जप्रतुः भरद्वाजनियमात् वैकल्पिके इटि जघ्रिथ जघ्राथ क्रादिनियमा-
दिटि जघ्रिव जघ्रिम घ्रायात् इत्यत्र *वर्णान्यस्य संयोगादेः ६।१।६८
(धातोः आत् एत्वं आर्द्धधातुके लिङि) इति वैकल्पिके एत्वे घ्रेयात्,
घ्रायात् । वि + आ + घ्रा = हिंसायाम् । एवम् ध्मा = शब्दाग्निसंयोगयोः ।
म्ना = अभ्यासे । धमति, मनतीत्यादि । लुङि अध्मासीत्, अम्नासीत्
इत्यादि । दाण्-दाने । यच्छति, दास्यति, अदास्यत्, दाता 'गातिस्थे'-
ति सिचो लुकि अदात्, अदाताम्, अदुः । इत्यादि । ददौ । दा + यात्
इत्यत्र दाधा ष्वदाप् १।१।२० इति घुसंज्ञायाम् एर्लिङि ६।१।६७
(घुसंज्ञकानां मारुथोदीनाम् आर्द्धधातुके किति) इति धातोराकारस्य
एत्वे देयात्, देयास्ताम् देयासुः इत्यादि । आ + दाण् = आदाने । एवम्
पा = पाने पिवति । इत्यादि । घा = गतिनिवृत्तौ धात्वोदेः षः सः ६।१।६४
इति पकारस्य सकारे [निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपायः] इति परि-
भाषया ष्टुत्वनिवृत्तौ स्था इति धातुरूपम् जायते, तस्य धातुत्वात् तिपि
तिष्ठातिदेशे तिष्ठति । स्थास्यति । अस्थात् । इत्यादि रूपाणि । लिटि
द्वित्रे स्था स्था इति स्थिते शर्पूर्वाः खयः ७।१।६१ (अभ्यासस्य शि-
ष्यन्ते) इति खयः धकारस्य शेषे तदन्यस्य सकारस्य लोपे 'अभ्यासे चर्च'
इति धकारस्य तकारे तस्था + अ इति स्थितौ णलः श्रौकारे वृद्धौ तस्थौ,
तस्थतुः इत्यादि । स्थेयात् । धेट् = पाने । धयति इत्यादि । लुटि तु आदेचं
उर्पदेशेऽशिति ६।१।४२ इत्येकारस्य आकारे धास्यति इत्यादि । एत्वं ध्यै =
चिन्तायाम् । ध्यायति इत्यादि । लिटि-दध्यौ, दध्यतुः दध्युः । ग्लै, ग्लै =

हर्षक्षये । ग्लायतीत्यादि कै, गौ, रै = शब्दे । कायतीत्यादि । गम्ह = गतौ-
 गम् अति इत्यत्र इषुगमियमां छः ७।३।७७ (शिति) इति मस्य छत्वे
 तुकि चुत्वे गच्छति । अगच्छत्, गच्छतु, गच्छेत् गम+स्यति इत्यत्र
 शकिस्तु कान्तेष्वनिडेक इप्यते वसिश्च सान्तेषु वसिः प्रसारय्यी ॥
 रभिस्तु भान्तेष्वथ मैथुने यभिस्ततस्तृतीयो लभिरेव नेतरे ।
 यमिर्यमन्तेष्वनिडेक इप्यते रमिश्च यश्च रयनि पठ्यते मनिः ।
 नमिश्चतुर्थो हनिरेव पञ्चमो गमिश्च षष्ठः प्रतिषेधवाचिनाम् ॥
 दिहिदुर्हिर्मेहतिरोहती वहिर्नहिस्तु षष्ठो दहतिस्तथा लिहिः ।
 इमेऽनिटोऽष्टाविह मुक्तसंशया गणेषु हान्ताः प्रविभज्य कीर्तिताः ॥
 दिशि दशि दंशिमथो मृशि स्पृशि रिशि रुशि क्रोशतिमष्टमं विशिम् ।
 लिशि च शान्ताननिटः पुराणगाः पठन्ति पाठेषु दशैव नेतरान् ॥
 रुधिः सराधिर्युधिबन्धिसाधयः क्रुधिक्षुधी शुष्यतिबुध्यती व्यधिः ।
 इमे तु धान्ता दश येऽनिटो मतास्ततः परं सिद्धयतिरेव नेतरे ॥
 शिपिं पिपिं शुष्यतिपुष्यती स्विपिं विपिं श्लिपिं तुष्यतिदुष्यती द्विपिम् ।
 इमान्दशैवोपदिशन्त्यनिड्विधौ गणेषु पान्ताःकृषिकर्पती तथा ॥
 त्रिपिं त्रिपिं चापिमथो वरिपिं स्वरिपिं लिपिं लुपिं नृष्यतिहृष्यती सृपिम् ।
 स्वरेण नीचेन शपिं छुपिं क्षिपिं प्रतीहि पान्ताःनपठितास्त्रयोदश ॥
 अदिं हदिं स्कन्दिभिदिच्छिदिक्षुदीन् शदिं सदिं स्विचतिपच्यतां खिदिम् ।
 तुदिं नुदिं विद्यतिविन्त इत्यपि प्रतीहि दान्तान्दश पञ्च चानिटः ॥
 पञ्च वञ्चिं विचिरिचिरिञ्जिपृच्छतीन् निञ्जिं सिञ्चिं मुचिमजिमञ्जिमृज्जतीन् ।
 त्यञ्जिं यञ्जिं युञ्जिहजिसञ्जिमञ्जतीन्मुञ्जिं स्वञ्जिं सृञ्जिमृञ्जी विद्धयनिट्स्वरान् ॥
 इति नियमादनिट्कतया 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' इति इत्तिनपेधे

प्राप्ते गर्भेरिट् परस्मैपदेषु ७।२।१८ (साँदौ आर्द्धधातुके) इति
 इडागमे मूर्द्धन्यादेशे गमिष्यति, अगमिष्यत् । गन्ता, गम्+त् इत्यत्र
 च्लौ तस्य पुंपादिद्युताद्य्लृदितः परस्मैपदेषु ३।१।११ (च्लेरंड्)
 इत्यडि अडागमे अगमत् । जगम्+थ इत्यत्र उपधाकारस्य वृद्धौ जगाम्,
 जगम्+अतुस् इत्यत्र गमर्हनजनखनघसां लोपः द्वित्यर्नाडं ६।४।६८
 (उपधाया अचि) इति उपधाकारस्य लोपे जग्मतुः जग्मुः । जगम्+थ
 इत्यत्र 'एकाच उपदेशः' इति इयिन्पेधे क्रादिनियमादिडागमे प्राप्ते
 उपदेशेऽर्त्वंतः ७।२।६२ ताँस्वत्थर्थेनिँटोन्त्यम् (ईट् न) इति पुनः
 इयिन्पेधे प्राप्ते भारद्वाजनियमात् वैकल्पिके इटि जगमिथ पक्षे 'नश्चापदा-
 न्तस्य' इत्यनुस्वारे 'अनुस्वारस्य ययि०' इति परसवर्णे जगन्थ, जग्मथुः,
 जग्म । जगाम, जगम, जग्मिथ, जग्मिथ । गग्यात् । अति+गम्=अति-
 क्रमे । अ ध+गम्=प्राप्तौ । अनु+गम्=अनुसरणे । अप+गम्=अप-
 सरणे । अ व+गम्=ज्ञाने । आ+गम्=आगमने । उप+आ+गम्=
 सङ्गमे । उत्+गम्=उदये । प्रति+उद्+गम्=अभ्युपपत्तौ । उप+गम्=
 पार्श्वगमने । सम्+गम्=मेलने । (आत्मनेपदी) यम्=उपरमे । 'इङ्ग-
 मियर्मा छः ।' इति यस्य छादेशे तुकि जुत्वे यच्छति, यंस्यति, अयं
 स्यत्, यम्+ता=इत्यत्र । मकारस्य अनुस्वारे तस्य परसवर्णत्वेन नकारे
 यन्ता, यम्+स+ई+त्=इत्यत्र 'यस्मन्मनात्ता०' इत्यनेन सिचः इटि
 धातोः सगागमे 'इट् ईटि' इति सिचो लोपे सवर्णदीर्घे अनुस्वारे
 अडागमे च अयंतीत् अयंसिष्टाम् अयंसिष्टुः । ययाम, ययम्+अतुस्
 इत्यत्र अतं एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि ६।४।१२० (धातोः एत
 अभ्यामस्य लोपः किति) इति एकहल्मप्याकारस्य एत्वे अभ्यामलोपे

च येमतुः । येमुः । ययम्+थ इत्यत्र [अजन्तोऽकारवान् वा यस्तास्यनिङ् थलि वेडयम् ।] इति नियमाद् वैकल्पिके इटि ययम्+इथ इत्यत्र थंलि च् सेटिं ६।१।१२१ (अत एफहल्मध्येऽनादेशादेर्लिं टि एत् अंभ्यासलोपः इत्येत्वे अभ्यासलोपे च येमिथ, इडभावे अनुस्वारे परसवर्णे ययन्थ, येमथुः, येम । ययाम्, ययम्, येमिव, येमिम, यस्यात् । एवं णम्=प्रह्वत्वे शब्दे च णो नः ६।१।६५ (घात्वादेः) [णोपदेशास्त्वनर्दनाटिनाथनाधनन्दन- कनृनृतः] इति णस्य नत्वे नमति । यमिवद्रूपं । यम्=मैथुने । यमति । यम+स्यति इत्यत्र 'भ्रतां जशोऽन्ते' इति भस्य वकारे 'खरि च' इत्यनेन चत्वेन पकारे यप्स्यति, अयप्स्यत् । यम+ता इत्यत्र इडभावे भ्रपस्तथोर्धोऽर्धः ८।२।४० इति तकारस्य घकारे भकारस्य जशत्वेन वकारे यब्धा, यम्+सीत् इत्यत्र अनिट्कत्वात् इडभावे वदत्रजहलन्त- स्याचः ७।२।३ (सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु) इति वृद्धौ याम्+सीत् इति जाते जशत्वचत्वे अडागमे अयाप्सीत् । अयाम्+स्ताम् इत्यत्र भ्रलो- भ्रलि ८।२।२६ (सस्यं लोपः) इति सलोपे तस्य घत्वे भस्य वत्वे अयाब्धाम् । अयाप्सुः । अयाप्सीः । अयाब्धम् । अयाब्ध । अया- प्सम् । अयाप्स्व । अयाप्सन् । ययाम्, येमतुः, येमुः । यभ्यात् । दह=भस्मीकरणे । दहति, अदहत्, दहतु, दहेत्, दह् + स्यति इत्यत्र 'होडः' इति डत्वे 'पडोः कःसि' इति कत्वे 'एकाचो वशो भप्०' इति दस्य घकारे सरच मूर्दान्यादेशे धचयति, अधचयत्, दग्धा, अधाचीत्, अधाग्धाम्, अधाधुः, इत्यादि । ददाह, देहतुः इत्यादि । दहात् । त्यञ्= हानौ । त्यजाते, त्यजयति, अत्यजयत्, त्यक्ता, अत्याचीत्, तत्याज । तत्यजिथ, तत्यज्य । त्यज्यात् । तप=संन्तापे । तपति, तप्स्यति, अत-

प्यत्, तप्ता, अताप्सीत्, तताप, तेपतुः । तेपिथ, तत्पथ । तप्यात्, क्रमु=पादविक्षेपे । क्रम+ति इत्यत्र वाँ आर्शाभ्लाशभ्रमुक्रमुक्लमुत्रसि-
 त्तुटिलषः ३।१।७० (श्यैन् कर्तरि सार्वधातुके) इति वैकल्पिके
 श्यति अनुबन्धनिवृत्तौ क्रम्+यति इति जाते । क्रमः परस्मैपदेषु
 ७।३।७६ (दीर्घः शिति^३) इति दीर्घे क्राम्यति । पक्षे क्रामति ।
 क्रमिष्यति । अक्रमिष्यत् । क्रमिता । अक्रम+ईत् इत्यत्र अतो
 हर्लादेर्लाघोः^१ ७।२।७ (वाँ वृद्धिः इटिं सिचिं परस्मैपदेषु) इति
 पात्तिकीं वृद्धिं वाधित्वा । नेटिं^२ ७।२।४ (सिचिं वृद्धिः हलः) इति
 निषेधे प्राप्ते तं वाधित्वा 'वदन्नजहलन्तस्याचः' इति नित्यवृद्धौ प्राप्ता-
 याम् ह्यर्थन्तक्षणश्वसजागृणिश्वयेदिताम् ७।२।५ (नेटिं सिचिं वृद्धिः)
 इति वृद्धिनिषेधे अक्रमीत् । चक्राम चक्रमतुः । क्रम्यात् । अति+क्रम =
 उल्लंघने । अप+क्रम=अपसरणे । आ+क्रम=आक्रमणे । (आत्मनेपदे)
 उत्+क्रम=उद्गमने । परा+क्राम्=पराक्रमे । (आत्मनेपदे) उप+क्रम्=
 प्रारम्भे । (आत्मनेपदे) वि+क्रम=साधु पादविक्षेपे । (आत्मनेपदे)
 (साधु विक्रमते वाजीत्याद्युदाहरणम्) अमु=सञ्चलने । अभ्यति । पक्षे
 अभति । आभ्यतीति तु देवादिक्स्य । अभ्रम्यत् अभ्रमत् । अभ्र्यतु अभ्रतु ।
 अभ्र्येत् अभ्रेत । सेट्क्वादिट् अभ्रिष्यति अभ्रमिष्यत् । अभ्रिता । मान्ताद्
 वृद्धिनिषेधे) अभ्रमात् । वभ्राम वभ्रम+अतुस् इत्यत्र वाँ जृभ्रमुत्रसाम्
 ६।४।१२४ (ण्वं अभ्र्यांसलोपः किंति लिटि सेटि धालि च^४) इति ण्वे
 अभ्र्यासलोपे च अभ्रतुः । पक्षे वभ्रमतुः । अभ्रिथ वभ्रमिथ अभ्रिव वभ्रमिव ।
 अभ्र्यात् । वि+भ्रम=विभ्रान्तौ । सम्+भ्रम=भ्रान्तौ । चमु=अदने ।
 चम्+अति इत्यत्र ष्टिवृत्तमुचर्मां शिति ७।३।७५ (अचं दीर्घः)

इति प्राप्तस्य दीर्घस्य [आङि चम इति वक्तव्यम्] इति नियमादिह
निपेधे चमति । आङ्योगे आचामति । आचामत् । चमिष्यति । अचमिष्यत् ।
चमिता । अचमीत् । चचाम चेमतुः । चेमिथ । चम्यात् । छिबु = निरसने ।
छिबति इत्यत्र 'छिबुक्लमुचर्मा शिति' इति अचो दीर्घे छोवति ।
छिब् + इष्यति इत्यत्र—पुगन्तलधूपधस्य च ७।३।८६ (गुणः सार्ध-
धातुकार्धधातुकयोः) इति गुणे ष्टेविष्यति । अष्टेवीत्, छिब्छिब् + अ
इत्यत्र—शर्पूर्वाः खयः इति धकारशेषे अन्यहलश्च लोपे
'अभ्यासे चर्च' इति धस्य तकारे 'पुगन्तलधूपधस्य च' इति उपधागुणे
तिष्ठेव । कित्वाद्गुणाभावे तिष्ठित्तुरित्यादि । आशीर्लिङि हलि चेति
दीर्घे छीव्यात् । चिती=संज्ञाने । चेतति, चेतिष्यति, अचेतीत्, चिचेत्,
चित्यात् । एवं पिथु=गत्याम् । शुच=शोके । लुट=विलोडने । वृषु=
वर्षणे । वर्षति । अवर्षीत् । वृष्यात् । हृषु=अलीके । घृषु=घर्षणे ।
च्युतिर=आसेचने । च्योतति । च्योतिष्यति । ईरितो वाँ ३।१।५७
('च्लेरङ् धातोः) इति च्लेरङि ङित्वाद् गुणाभावे, अच्युत्त् । पक्षे
अच्योतीत्, चुच्योत् । च्युत्यात् । एवम् धुपिर् अविशब्दने, शब्दे
इत्यन्ये । मूर्च्छां=मोह-समुच्छ्राययोः । कृज=अव्यक्ते शब्दे । फुरल=
विकसने । चूप्=पाने । तूप्=तुष्टौ । पूप्=वृद्धौ । जीव = प्राणधारणे ।
शील=समाधौ । कील=बन्धने । पीव=स्थौल्ये । रक्ष=पालने । गद=
व्यक्तार्था वाचि । गदति । अगदत् । गदिष्यति । अगदीत् । अगादीत् ।
भप्=बुद्धने । टुनादि=समृद्धौ । आदिर्जिटुङ्घः १।३।५ (धातोर्हितः)
इति टुकारस्थेतसंज्ञार्या लोपे च तद्देव इकारनिवृत्तौ इदितो नुम्
धातोः ७।१।५८ इति नुमागमे कर्त्तव्ये 'मिद्चोऽन्त्यात्परः' इति

अकारस्यान्तावयने गुभि अनुबन्धनिवृत्तौ शपि नन्दति, नन्दिष्यति,
अनन्दीत्, इदिच्वाच्चलोपाभावे नन्द्यात् । अभि + नन्द = प्रशंसायाम् ।
एवं शिदि = निन्दायाम् । निन्दति । मडि = भूषायाम् । मण्डति ।
रहि = गतौ । रंहति । खजि = गति-वैकल्ये । खञ्जति । मुडि = खण्डने ।
मुण्डति । चदि = आह्लादे । चन्दति । कदि, क्रदि = आह्वान-रोदनयोः ।
चुवि = वक्त्र-संयोगे । गुजि = अव्यक्ते शब्दे । कुडि = वैकल्ये । लुटि-
स्तेये । लुठि इत्येके । कुठि = प्रतिवाते । वृहि = वृद्धौ । वाछि = इच्छा-
याम् । अहि = गतौ । अंहति । द्वित्वे अभ्यासकार्ये 'अत आदे'रिति
अभ्यासदीर्घे आ + अंह इत्यत्र तस्मान्नुङ् द्विर्हलः ७।४।७१ (धातोः
अत आदेः) इति लुटि अनुबन्धनिवृत्तौ आनंह, आनंहलुः आनंहुः ।
आनंहिथ, आनंहधुः, आनंह । आनंह, आनंहिव, आनंहिस । अर्ह =
पूजायाम् । अर्हति, आनर्ह, अर्हिष्यति । अर्च = गतिपूजनयोः । अर्चति,
आनर्च । अर्द = गतौ याचने च । अर्दति, आनर्द । अर्ज = अर्जने । आनर्ज ।
गर्ज = शब्दे । तर्ज = भर्त्सने । चर्व = अर्दने । दंश = दंष्ट्राव्यापारे । दंश
सञ्ज-स्वञ्जां शपि ६।४।२५ रञ्जेञ्च (नलोपः) ६।४।२६ इति
नलोपे दशति । 'अश्च-भ्रञ्ज०' इति शस्य पत्वे 'पठोः कः सि' इति पस्य
ककारे सस्य सूत्रन्यादेशे कपोरानि जकारे दंशप्रति । दंश । 'चद्रज्जे'ति
वृद्धौ अर्दाञीत् । ददंश, अनिदितां हल उपधायाः विङ्ति ६।४।२४
(नलोपः) इति नलोपे दश्यात् । लुञ्ज = अपनयने । लुञ्जिष्यति ।
अलुञ्जीत् । लुच्चात् । अञ्जु = गति-पूजनयोः । अञ्जति, अञ्जिष्यति,
आञ्जीत् । आनञ्ज । अच्यात् । एशिर् = प्रेक्षणे, 'पात्राध्मा०' इति पश्या-
देशे पश्यति । मृजिदृशोर्ल्यमिति ६।१।२८ इति मित्वात् 'शकार-

स्यान्तावयवे अमि अनुबन्धनिवृत्तौ ढ=अश् + स्यति इति जाते । यणत्वेन ष्टकारस्य रकारे द्रश् + स्यति इत्यत्र 'घ्रश्चभ्रस्ज०' इति पत्वे तस्य कत्वे मूर्धन्यादेशे द्रचयति । अदर्शत्, अद्राक्षीत् । ददर्श, ददर्शित्, दद्रष्ट, दश्यात् । ज्वर=रोगे । ज्वरिष्यति । श्रथ, श्लथ=हिंसायाम् । ज्वल=दीप्तौ । स्वन, ध्वन=शब्दे । क्षर=सञ्चलने । लग्ने=सङ्गे । लगिष्यति । ललाग, लेगतुः । लग्यात् । श्द=अव्यक्ते शब्दे । 'णो नः' इति णस्य नकारे नदति । ननाद्, नेदतुः । रस्=शब्दे रसति । वि+रस्=कुशब्दे । लस्=शोभायाम् । वि + लस्=विलासे । फल=निष्पत्तौ । फलति । फलिष्यति । पफाल । 'तृफलभजत्रपश्च' इत्येत्वेऽभ्यासलोपे च फेलतुः । फल्यात् । दल = विसरणे । चर = गतौ । रण, भण, क्वण=शब्दे । लप, जप, जरप, गरप=व्यक्तार्या वाचि । मह=पूजायाम् । रह=स्यागे । पल्लू = पतने । पतति, पतिष्यति, लृदित्वात् च्लेरङि पत्+अत् इति स्थितौ पतः पुंम् ७।४।१६ (अङि) इति पुमागमे कर्त्तव्ये मित्वादकारात्परे पुमि अनुबन्धनिवृत्तौ अडागमे, अपसत्, अपसताम्, अपसन् । अपसतः, अपसतम्, अपसत । अपसम्, अपसाच, अपसाम् । पपात्, पेततुः । पत्यात् । वस=निवासे, वसति, वस्+स्यति इत्यत्र सः स्याद्ध्रधातुके ६।४।४६ (तः) इति सस्य तकारे वत्स्यति । अवरत्स्यत् । वस्ता । अवात्सीत् । अवास्+स+ताम् इत्यत्र सस्य तकारे अवात्+स+ताम् इत्यवस्थायाम्--'क्ल्लो क्ल्लि' । इति सलोपे अवात्ताम्, अवात्तुः । व वस्+अ इत्यत्र लिट्यभ्यासस्योभयेर्षाम् ६।१।१७ (सम्प्रसारणम्) । इति अभ्यासस्य सम्प्रसारणे सम्प्रसारणाच्च ६।१।१०८ (पूर्वर्षम्) इति पूर्वरूपे

उपधादीर्घे उवास । वस् अतुस् इत्यत्र [सम्प्रसारणं तदाश्रयं
 च कार्यं बलवत्] इति नियमाद् *वचिस्वपियजादीनां किति
 ६।१।१५ (सम्प्रसारणम्) इति सम्प्रसारणे 'सम्प्रसारणाच्च' इति पूर्व-
 रूपे उस् इत्यस्य द्वित्वे अभ्यासकार्ये सवर्णदीर्घे शोसिवसिघसीनाञ्च
 ८।३।६० (इण्कुंभ्यां सस्यं षः) इति सस्य षत्वे ऊपतुः, ऊपुः ।
 उवसिथ उवस्थ, ऊषथुः, ऊष । उवास, उवस, ऊषिव ऊषिम । उष्यात् ।
 उप+वस = अभोजने । वद=व्यक्तार्या वाचि । वदति, वदिष्यति, 'वद-
 ब्रजे'ति वृद्धौ अवादीत् । उवाद, ऊदतुः, ऊदुः, उवदिथ । उद्यात् ।
 खनु=अवदारणे । खनति । खनिष्यति । अखनीत् अखानीत् । चखनु+
 अतुस् इत्यवस्थायाम्, 'गमहनजनखन०' इति उपधालोपे चखनतुः,
 चखनुः । चखनिथ । ये^३विभाषा ६।४।४३ (जर्नसनखनाम् आत्)
 इति वैकल्पिके आत्वे खयात् पक्षे खन्यात् । इति परस्मैपदिनः ।

❀ अथात्मनेपदिनः ❀

एध=वृद्धौ । इति वृद्धयर्थकात् अकर्मकात् एध् धातोः 'लः कर्मणि च
 भावे चाकर्मकेभ्यः' इति कर्त्तरि लकारोपस्थितौ 'वर्तमाने लडि'ति
 चर्तमानार्थके †लटि तत्स्थाने 'तिपत्सुभी'त्यादिना तिङादेशे कर्त्तव्ये

* यजिर्वपिर्वहिशचैव वसिर्वेज्ज्येज इत्यपि ।

हेज्वदी श्वयतिश्चैव यजाद्याः स्युरिमे नव ।

† लटि--ते आते, अन्ते । से आथे ध्वे । ए वहे महे । इति प्रत्य-
 याकारो ज्ञेयः । प्रथमत इमे प्रत्यया जिह्वारूढाः कर्तव्याः । ततो धातुरूप-
 कधने सुविधा स्यात् ।

अनुदात्तङित आत्मनेपदम् १।३।१२ (धातोः) । इति अनुदात्तत्वा-
दात्मनेपदे विधेये तङानावात्मनेपदम् १।३।१०० इति तङः आत्म-
नेपदत्वात् प्रथमपुरुषैकत्व-विवक्षायाम् त प्रत्यये एध् + त इत्यत्र टितं
आत्मनेपदानां टे रे ३।६।७६ (धातोर्लस्य) । इति तप्रत्ययाकारस्य
एत्वे शपि अनुबन्धनिवृत्तौ एध्+अते, इत्यत्र धकारस्य स्वरसंयोगे
एधते । द्विवचन-विवक्षायाम् आताम् प्रत्यये टेः एत्वे शपि एध्+
आते, इति जाते आतो ङितः ७।२।८१ (अत इय्) । इति आ-
कारस्य ह्यादेशे लोपो व्योर्बलीति यलोपे एध + इते इति जाते
गुणे एधेते । बहुत्वविवक्षायाम् ऋप्रत्यये तस्य अन्तादेशे एध +
अन्ते, इत्यत्र पररूपे एधन्ते । एध् थास् इत्यत्र थासः से ३।३।८०
(टितो लस्य) इति थासः से कृते शपि एधसे । एध + आधामित्यत्र
शपि टेरेत्वे एध्+आथे इत्यत्र आत ह्यादेशे यलोपे गुणे एधेथे, एधध्वे ।
एध्+ए इत्यत्र 'अतो गुणे' इति पररूपे एधे, एध्+वहे इत्यत्र 'अतो
दीर्घो यञि' इति दीर्घे एधावहे, एधामहे । कर्तृवाच्यतया कर्तुः तिटा सा-
मानाधिकरण्यात् धर्मेन्द्रशास्त्री यशसि समेधते । तौ एधेते । ते एधन्ते
इत्यादि । *लटि तप्रत्यये शपि एधत इत्यत्र 'आढजादीनाम्' इति।
धातोः आढागमे वृद्धौ एधत एधेताम्, एधन्त । एधथाः, एधेथाम्,
एधध्वम् । एधे, एधावहि, एधामहि । †लोटि एधते इत्यत्र आमेतः

* लटि--त आताम् अन्त । थास् आधाम् ध्वम् । इ चहि महि ।

† लोटि--ताम् आताम् अन्ताम् । स्व आधाम् ध्वम् । ए आवाहं
आमहं ।

३।४।६० (लोटः) इति एकारस्यामादेशे एधताम्, एधेताम्, एध-
 न्ताम् । एधसे, इत्यत्र सर्वाभ्यां वासौ ३।४।६१ (एतः लोटः) इति
 एकारस्य वकारे एधस्व, एधेथाम्, एधध्वे इत्यत्र एतः अस्मि एधध्वम् ।
 एध ए इत्यत्र एत ए ३।४।६२ (लोट उक्तमस्य) इति एकारस्यैकारे
 'आडुत्तमस्य पिच्च' इत्याडागमे दीर्घे एधा + ऐ इत्यत्र 'आटश्चेति'
 वृद्धौ एधै, एध + वहै इत्यत्र, आडागमे सवर्णदीर्घे एधावहै, एधामहै ।
 *विधिलिङि तप्रत्यये शपि अनुबन्धनिवृत्तौ एध+त, इत्यत्र लिङः सीयुट्
 ३।४।१०२ (आत्मनेपदस्य) इति टित्वात् तप्रत्ययस्यादौ सीयुडागमे
 अनुबन्धनिवृत्तौ 'लिङः सलोपोऽनन्तस्ये'ति सलोपे गुणे एधेत, एधे-
 याताम्, एध+क्त इत्यत्र क्तस्य रन् ३।४।१०२ (लिङः) इति क्तस्य
 र्नादेशे सीयुडादिकार्ये एधेरन् । एधेथाः, एधेयाथाम्, एधेध्वम् ।
 उत्तमपुरुषैकवचने इंटोऽत् ३।४।१०६ (लिङः) इति इटः अदादेशे
 सीयुडादिकार्ये एधेय, एधेवहि, एधेमहि । †लृटि तप्रत्यये टेरेत्वे
 'स्यतासी लृलुटोः' इति स्यप्रत्यये तस्यार्द्धधातुके वलादौ इटि, मूर्ध-
 न्यादेशे, एधिष्यते, एधिष्येते, एधिष्यन्ते । एधिष्यसे, एधिष्येथे, एधि-
 ष्यध्वे । एधिष्ये, एधिष्यावहे, एधिष्यामहे । ‡लृङि आडागमे वृद्धौ

* विधिलिङि--ईत ईयाताम् ईरन् । ईथाः ईयाथाम् ईध्वम् । ईय
 ईवहि ईमहि ।

† लृटि--स्यते स्येते स्यन्ते । स्यसे स्येथे स्यध्वे । स्ये स्यावहे स्यामहे ।

‡ लृङि--स्यत स्येताम् स्यन्त । स्यथाः स्येथाम् स्यध्वम् । स्ये
 स्यावहि स्यामहि ।

ऐधिप्यत, ऐधिप्येताम्, ऐधिप्यन्त । ऐधिप्यथाः, ऐधिप्येथाम्, ऐधि-
प्यध्वम् । ऐधिप्ये, ऐधिप्यावहि, ऐधिप्यामहि । *लुटि एधिता, एधि-
त्तारौ, एधितारः । एधितासे, एधितासाथे, एधितास् + ध्वे, इत्यत्र
धि च ना२।२५ (सँलोपः) इति सलोपे एधिताध्वे । एधितास्+ए,
इत्यत्र हँ एति ७।४।१२ (सँः तासँस्योः) इति सो हकारे एधिताहे,
एधितास्वहे, एधितास्महे । †लुङि तप्रत्यये शपं बाधित्वा च्लौ तस्य
सिचि अनुबन्धनिवृत्तौ आर्द्धधातुकत्वात् इटि मूर्धन्यादेशे ष्टुत्वे आढागमे
वृद्धौ ऐधिष्ट, ऐधिपाताम्, ऐधिप् + ऋ इत्यत्र आत्मनेपदेष्वनतः
७।१।५ (ऋः अत्) इति ऋस्य अति कृते ऐधिपत । ऐधिष्ठाः, ऐधिषा-
थाम् । ऐधिस् + ध्वम् इत्यत्र 'धि च', इति सलोपे ऐधिध्वम् इति जाते
इणः 'धीध्वँलुङ्लिटां धोऽङ्गात् ना३।७८ (मूर्धन्यः) इति धस्य
ढत्वे ऐधिध्वम् । ऐधिपि, ऐधिष्वहि, ऐधिष्महि । ‡लिटि तु इजादेश्च
गुरुमतोऽनृच्छः ३।१।३६ (लिटि धातोः 'आम्') इत्यामे कृते आमः
२।४।८१ (लिटो लुक्) इति लिटो लुकि एधाम् इत्यत्र प्रातिप-
दिकादिलुगन्तकार्यं §कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि ३।१।४० (आमः)

* लुटि--ता तारौ तारः । तासे तासाथे ताध्वे । ताहे तास्वहे
तास्महे ।

† लुङि--सेट्कधातुषु इष्ट इपाताम् इपत । इष्ठाः इषाथाम् इध्वम् ।
इपि इष्वहि इष्महि । अनिट्केषु लङ्वात् ।

‡ लिटि--ए आते इरे । से आथे ध्वे । ए वहे महे ।

§ अभूततद्भावे कृन्वस्तियोगे० ५।४।१० इति सूत्रस्य कृशब्दात्

इति लिट्परकस्य कृजोऽनुप्रयोगे प्रथमपुरुषैकत्वविवक्षार्या तप्रत्यये तस्य 'लिट् च' इत्यार्धधातुकत्वे एर्धा + कृ + त इति जाते—लिट्स्तम्भयो-
 रेशिरेच् ३।४।८१ इति तकारस्य एशित्यादेशे अनुबन्धनिवृत्तौ एधाम् +
 कृ + ए इत्यत्र 'लिटि धातोरनभ्यासस्य' इति द्वित्वे अभ्यासकार्ये एधाम्
 चकृए इत्यत्र 'इको यणचि' इति यणि एधाम् + चक्रे, इति जाते 'भोनु-
 स्वारः' इति मस्यानुस्वारे 'वापदान्तस्ये, ति वैकल्पिके परसवर्णे एधा-
 ञ्चक्रे, एधाञ्चक्राते, 'लिटस्तम्भयोरेशिरेच्' इति इरेचि यणि एधाञ्च-
 क्रिरे, 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तादि'ति इयिनषेधे मूर्द्धन्यादेशे एधाञ्चकृषे,
 एर्धाञ्चक्राथे, 'इणः पीध्वंलुङ्लिटार्ता धोऽङ्गात्' इति धस्य मूर्द्धन्या-
 देशेन ढत्वे एधाञ्चकृढ्वे एधाञ्चक्रे, 'कृसृभृवृस्तुद्भृसृश्रुवो लिटि' इति
 इटो निषेधे एधाञ्चकृवहे, एधाञ्चकृमहे । सुवोऽनुप्रयोगे सुवः
 परस्मैपदित्वात् एधाम् + भू अ इति जाते द्वित्वादिकार्ये वैकल्पिके
 परसवर्णे एधाम्भूवेत्यादि । एवमसोऽनुप्रयोगे तस्यापि परस्मै-
 पदित्वात् एधाम् + अस् + अ इत्यत्र द्वित्वे अभ्यासकार्ये 'अत आदेः' इति
 अभ्यासदीर्घे ततः सवर्णदीर्घे एधामास एधामासतुः, एधामासुः ।
 एधामासिथ, एधामासथुः, एधामास एधामास एधामासिव, एधामासिम ।
 *आशील्लिटि तप्रत्यये आर्धधातुकत्वेन शपोऽभावे 'लिटः सीयुट्'

दारभ्य, "कृजो द्वितीय तृतीय० ३।४।८२ इति सूत्रस्थ- 'ज,कारान्तः
 'कृज्' प्रत्याहारः तेन कृ + भू = अस् इति त्रयो धातवो लभ्यन्ते ।

* आशील्लिटि--सीष्ट सीवास्ताम् सीरन् । सीष्टाः सीयास्थाम्
 सीध्वम् । सीय सीवहि सीमहि ।

इति सीयुडागमे अनुबन्धनिवृत्तौ सुट् तिथोः ३।४।१०७ (लिट्:)
 इति तकारस्यादौ सुडागमेऽनुबन्धनिवृत्तौ सकारस्य मूर्धन्यादेशे ष्ट्वेन-
 तकारस्य टकारे एध्+सीष्ट इति जाते वलादित्वादिटि मूर्धन्यादेशे
 एधिपीष्ट, एधिपीयास्ताम्, एधिपीरन् । एधिपीष्ठाः, एधिपीयास्थाम्,
 एधिपीद्वम्, एधिपीय, एधिपीवहि, एधिपीमहि । सम्+एध =
 समृद्धौ । यथा चिद्वत्सु र० वि० ध्रुलेकरः समेधते इत्यादि । ईह =
 चेष्टायाम् । ईहते, ईहाञ्चक्रे, इत्यादि । ईक्ष = दर्शने । ईक्षते, ईक्षाञ्चक्रे
 इत्यादि । निर्+ईक्ष = निरीक्षणे । परि+ईक्ष = परीक्षायाम् । सम्+
 ईक्ष = समीक्षायाम् । इत्यादि प्रायः सर्वोपसर्गयोगेनैवेक्षधात्वर्थविशेषो
 ज्ञेयः । यथा—अन्वीक्षते अपेक्षते, अभीक्षते, वीक्षते, प्रेक्षते, प्रतीक्षते,
 उदीक्षते, उपेक्षते । इत्यादि । ऊह = वितकं । ऊहाञ्चक्रे । गहं = कुत्सा-
 याम् । गहते । जगहं । कपि = चलने । कम्पते, कम्पिष्यते, चकम्पे,
 कम्पिषीष्ट । अनु+कम्प = अनुकम्पायाम् । एवम् स्पदि = किञ्चिच्चलने ।
 स्पन्दते । स्पन्दिष्यते । द्वित्वादिकार्ये 'शर्पूर्वाः खयः' इति खयः शेषे
 पस्पन्दे, इत्यादि । क्लिदि=परिदेवने क्लिन्दते, क्लिन्दिष्यते चिक्लिन्दे ।
 वदि = अभिवादनस्तुत्योः । वन्दते, वन्दिष्यते, ववन्दे वन्दिषीष्ट ।
 लधि=गतौ । लङ्घते । शकि=शङ्कायाम् । शसि=आशंसायाम् [प्रायेणाय
 माङ्पूर्वः] आशंसते । आशंसिष्यते आशशंसे । आशंसिषीष्ट । मुडि=
 मार्जने । मुरडते । मुरिडिष्यते । चडि = कोपे । चरडते । मडि = भूपा-
 याम् । मरडते । (परस्मैपदीत्येके) । टुवेष्ट = कम्पने । वेपते । काश्ट =
 दीप्तौ । काशते, काशिष्यते । प्र + काश = प्रदीप्तौ । वि+काश=उत्फुल्लने ।
 अव+काश=रिक्तीभावे । निस्+काश = निस्तारणे । भासृ = दीप्तौ ।

रांसु=गर्दभ-शब्दे । भाष् = कथने । लोक्, लोचृ=दर्शने । लोकते, लोक-
 ष्यते । लिटि द्वित्वादिकार्ये अभ्यासह्रस्वत्वेन 'एच इग्ह्रस्वादेशे' इति
 श्रोत उकारे लुलोके । बाध्=प्रतिघाते । बाधते । घट=चेष्टायाम् । घटते ।
 घटिष्यते । जघटे । घटिषीष्ट । सम्+घट=सङ्गमे । वि+घट=विश्ले-
 षणे । उद्+घट=अपावरणे । जित्वरा=सम्भ्रमे । धातोः अनुबन्धनिवृत्तौ
 त्वरते, त्वरिष्यते तत्वरै । कथ् = श्लाघायाम् । कथते । कथिष्यते ।
 चकथे । च्युङ् = पतने । च्यवते । च्योष्यते, अच्योष्ट, चुच्युवे, च्योषीष्ट ।
 एवं प्लुङ् = गतौ । डीङ् = विहायसा गतौ । [प्रायेणायमुत्पूर्वः] उङ्-
 ड्यते । उङ्ङ्यिष्यते । उदङ्यिष्यत । 'एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य' इति
 यणि उपसर्गयोगे उङ्ङिष्ये । उङ्ङिष्याते । उङ्ङिष्यरे । विभाषेटः
 ३।३।७६ (इणः षीध्वंलुङ्लिट्ठां धोऽङ्गात्) इति वैकल्पिके ढत्वे उङ्ङि-
 ष्यिष्ये उङ्ङिष्यिष्ये । स्मिङ् = ईषद् धासे । स्मयते । स्मयिष्यते । अस्मेष्ट ।
 संयोगपूर्वकत्वात् यणोऽभावे 'अचि श्नुधातुभ्रुवाम्' इति इयङि सिस्मिये,
 क्रादिनियमादिति सिस्मियिषे, 'विभाषेट' इति वैकल्पिके ढत्वे सिस्मि-
 यिष्ये, सिस्मियिष्ये । सिस्मियिवहे, सिस्मियिमहे । द्युत = दीप्तौ,
 द्योतते । द्योतिष्यते । लुङि तु द्युद्भ्यो लुङि १।३।६१ (परस्मैपदं वां)
 इति वैकल्पिके परस्मैपदे तिपि च्लि प्रत्यये । द्युत्+च्लि, इति स्थितौ
 'पुपादिद्युताद्य्लृदितः परस्मैपदेपु' इति च्लेः अङि ङित्वाद् गुणाभावे
 अडागमे अद्युतत् । पक्षे अद्योतिष्ट । अद्योतिपाताम् । इत्यादि । लिटि
 द्वित्वादिकार्यो द्यु+द्युत्+ए इति जाते द्युति-स्वाप्योः सम्प्रसारणम्
 ७।४।६७ (अभ्यासस्य) इति यकारस्य इकारे सम्प्रसारणे 'सम्प्रसा-
 रणा ङ' इति पूर्वरूपे दिद्युते, दिद्युताते, दिद्युतिरे । द्योतिषीष्ट । रुच =

दीप्तौ अभिप्रीतौ च । रोचते, अरुचत्, अरोचिष्ट । रुचे, रोचिषीष्ट ।
 संसु-भंसु-ध्वंसु = अधःपतने । संसते, संसिप्यते, 'द्युद्भ्यो लुङि' इति
 वैकल्पिके परस्मैपदे, तिपि 'पुपादिद्युतादि०' इति । च्लेरङि 'अनि-
 दिता हल उपधायाः क्ङिति', इति नलोपे* अस्रसत्, पक्षे अस्रंसिष्ट ।
 एवं ध्वंसु-भ्रंस्वोरपि रूपाणि । श्रिता=वर्षे । जिप्विदा=स्नेहनमोचनयोः ।
 वृट्=परिवर्तने । रुट् लुट् लुठ्=प्रतिघाते । शुभ=दीप्तौ । सन्मु=विश्वासे ।
 शुभ=सञ्चलने । वृत्=वर्तने, वर्तते, लृटि तु वृद्भ्यः स्यसन्तोः १।३।६२
 (परस्मैपदं) इति वैकल्पिके परस्मैपदे तिपि स्वप्रत्यये वृत्+स्यति
 इत्यत्र न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः ७।२।५६ ('से परस्मैपदे इट्') इति इग्निपेधे
 लघूपधगुणे वत्स्यति, पक्षे तङि इडागमे वर्तिष्यते । अवत्स्यत् । अव-
 तिष्यत् । लुङि द्युतादित्वात्परस्मैपदे च्लेरङि ङित्वाद् गुणाभावे अवृत्त्
 अवर्तिष्ट । ववृते । वर्तिषीष्ट । नि+वृत्=निवृत्तौ । निर्+वृत्=निष्पत्तौ ।
 प्र+वृत्=प्रवृत्तौ । आ+वृत्=अभ्यासे । परा+वृत्=पश्चान्निवृत्तौ ।
 अनु+वृत्=अनुसरणे । वि+वृत्=अतत्त्वतोऽन्यथाभावे । उद्+वृत्=
 उपरिभावे । अति+वृत्=लङ्घने । परि+वृत्=परिवर्तने । एवम् वृधु=
 वृद्धौ । इह द्वावेव वृतादौ पठितौ । द्युतादिः समाप्तः । मुद=हर्षे ।
 मोदते, मोदिष्यते, मुमुदे, मोदिषीष्ट । रमु = क्रोडायाम् रमते ।
 रंस्यते । अरंस्यत् । मस्यानुस्वारे परसवर्णेन नकारे रन्ता । अरंस्त ।
 रेमे । रंसिष्ट । उप + रम् = निवृत्तौ, मृतौ च । वि + रम्=निवृत्तौ ।

* नकाराजावनुस्वारपञ्चमौ ऋलि धातुषु ।

सकारजश्शकारश्चेर्पाट्टवर्गस्तवर्गजः ॥

आ + रम् = विहारे (आत्मनेपदिनौ) । अभि + रम् = आनन्दे ।
 रम् = आरम्भे । [प्रायेणायमाङ् पूर्वः] आरम्भते । 'खरिचे'ति चत्वेन
 अकारस्य पकारे आरप्स्यते । रम्+ता इत्यत्र 'ऋषस्तथोर्धोऽधः' इति तस्य
 धकारे 'ऋतां जश् ऋशि' इति भस्य बत्वे आरब्धा । अरम्+स्त इत्यत्र
 'ऋतो ऋलि' इति सलोपे तस्य धत्वे जश्त्वेन भस्य बत्वे आरब्ध ।
 आरप्साताम्, आरप्सत । आरब्धाः, आरप्साथाम्, आरब्ध्वम् । आर-
 प्सि, आरप्स्वहि, आरप्समहि । आरेभे । आरप्सीष्ट । एवम् डुभलष्=
 प्राप्सौ । आ + लभ = स्पर्शे हिंसायाञ्च । उप + आ + लभ् =
 भत्सने । वि + प्र + लभ=प्रतारणायाम् । भिञ्च = याचने । भिञ्चते ।
 भिञ्चिष्यते । विभिक्षे । भिञ्चिपीष्ट । एवम् शिञ्चविद्योपादाने, शिञ्चते ।
 षेवृ = सेवायाम्, सेवते । सेविष्यते । द्वित्वादिकार्ये 'आदेशप्रत्यययोः'
 इति आदेशसकारतया, इणोऽभ्यासात् परस्य सस्य मूर्धन्यादेशे सिषेवे ।
 सेविषीष्ट । त्रैङ् = पालने । शप् आयादेशे त्रायते । लृटि 'एकाच्च
 उपदेशोऽशिति' इति एकारस्य आत्वे त्रास्यते । द्वित्वादिकार्ये 'आतो
 लोप इटि च' इति आलोपे-तत्रे । तत्राते । तत्रिरे, क्रादिनियमादिति
 तत्रिषे इत्यादि । एवम् ष्यैङ् = वृद्धौ । देङ्+रक्षणे = दयते, दास्यते ।
 लुङि अदा + स्त इत्यत्र 'दाधाध्वदाप्' इति 'धु'-संज्ञायाम् स्थाध्वो-
 रिञ् १।२।१७ (सिञ् किञ्) इति धातोः आकारस्य इत्वं सिचश्च
 कित्वात् गुणाभावे ह्रस्वादङ्गात् २।२।२७ (सिञो लोपो ऋलि) इति
 सिचो लोपे अदित । अदिपाताम् । अदिपत । अदिधाः । अदिपा-
 थाम् । अदिध्वम् । अदिपि । अदिष्वहि । अदिप्समहि । लिटि प्राप्तं द्वित्वं
 प्रघाध्य दयतेदिङि लिटि ७।४।६ इति दिग्वादेशे 'एरनेकाच' इति

अणि दिग्ये, दिग्याते, दिग्गिरे, दिग्गिपे, दिग्ग्याथे, दिग्गिध्वे, दिग्ग्ये,
 दिग्गिवहे, दिग्गिमहे । दासीष्ट, दासीयास्तास्, दासीरन् । अय=गतौ,
 अयते, अयिष्यते । 'विभाषेः' इति वैकल्पिके ढत्वे आयिद्भ्वम् आयि-
 ध्वम् । लिटि तु दयायासश्च ३।१।३७ (आम् लिटि) इत्यामि आम्-
 निमित्तकलुगादिकार्ये अयाम् इत्यस्मात् लिट्परके कृजोऽनुप्रयोगे
 द्वित्वादिकार्ये अयाञ्चक्रे, अयाचक्रे । अयाम्बभूव । अयामास । अयि-
 षीष्ट । अयिषीद्भ्वम् । (ध्वम्) 'ते प्राग्घातोः', इति परोपसर्गयोगे परायते
 इत्यत्र उपसर्गस्यायतौ ८।२।१६ (रो लः) इति रस्य लत्वे पलायते ।
 एवम् प्लायते । दय = दान गतिरक्षणाहिसादानेषु । दयते । दयिष्यते ।
 दयाञ्चक्रे । देवृ = देवने । देवते । देविष्यते । स्फायी = वृद्धौ । स्फायते ।
 स्फायिष्यते । अस्फायिद्भ्वम् (ध्वम्) द्वित्वे 'शर्पूर्वाः खयः' इति फकार-
 शंषे सलोपे च अभ्यासस्य चत्वेन पकारे पस्फाये । स्फायिषीद्भ्वम्
 (ध्वम्) । व्यथ = भयसञ्चलनयोः । व्यथते । व्यथिष्यते । द्वित्वादि-
 कार्ये व्य+व्यथ+ए इत्यत्र व्यर्थो लिटि ७।४।६८ (अभ्यासस्य सम्प्र-
 प्रसारणम्) इति यकारस्य इकारे सम्प्रसारणे 'सम्प्रसारणाच्च' इति
 पूर्वरूपे विव्यथे । व्यथिषीष्ट । इत्यादि । प्रथ = प्रथ्याने । प्रथते । प्रथि-
 ष्यते । पप्रथे इत्यादि । अप् । लज्जायाम् । त्रपते । त्रप्+स्यते
 इत्यत्र स्वरतिसूतिसूयतिधूञ्दितो वाँ ७।२।४४ (आर्द्धघातुकस्येद्
 चलोदेः) इति वैकल्पिके इटि त्रपिष्यते पक्षे त्रप्स्यते । अत्रपिष्यत ।
 अत्रप्स्यत । त्रपिता । त्रप्ता । अत्रपिष्ट पक्षे 'भ्रलो भ्रलि' इति सलोपे
 अत्रप्त अत्रप्साताम् इत्यादि । 'तृफलभजत्रपश्च' इति एत्वाभ्यासलोपे
 त्रपे । त्रपिषीष्ट, त्रप्सीष्ट । इत्यात्मने पदिनः ।

❀ अथोभयपदिनः धातवः ❀

स्वरितजिर्ता (उभयपदिर्ता) धातूनान्तु स्वरितजितः कर्त्रभिर्प्राये क्रियाफले १।३।७२ (धातोः आत्मनेपदम्) इति सूत्रेण कर्तृगामिनि क्रियाफले आत्मनेपदप्रत्यये अन्यत्र परस्मैपदप्रत्यये च उभयथा रूपाणि भवन्ति । तथाहि णीञ् = प्रापणे । इत्येवं धातु-गण-पठितस्य 'नी' इत्यस्य 'भूवादयो धातवः' इति धातुसंज्ञायाम् लटि कर्तृगामिनि क्रियाफले आत्मनेपदे तप्रत्यये शपि गुणे अयादेशे नयते । एवम्परस्मैपदे नयतीत्यादि । नेष्यते, नेष्यति । अनेष्यत (त्) नेता । अनेष्ट, अनैषीत् । निन्ये, निनाय । नेषीष्ट, नीयात् । प्र + नी = प्रेषिण । अप + नी = दूरीकृतौ । अनु + नी = अनुनये । निर् + नी = निर्णये । दूर् + नी = दुर्णये । अभि + नी = अभिनये । वि + नी = विनयने । उद् + नी = उन्नयने । परि + नी = विवाहे । उप + नी = ब्रह्मचारिणो गुरुकुलप्रयागे । आ + नी = आनयने । शिञ् = आश्रये, आसौ च । श्रयते, (ति) । श्रियते (ति) । लुङि श्रि + त, इत्यत्र च्लौ तस्य 'णिश्रिद्रुस्तुभ्यः कर्तरि चङ्' इति चङि 'चङि' इति द्वित्वे अभ्यासकार्ये शिश्रि + अत इत्यत्र 'अचि-रनु०' इति इयङि अडागमे अशिश्चियत (त्) शिश्रिये, शिश्राय । श्रियीष्ट, श्रियात् । सम् + आ + श्रि = अवलम्बने । प्र + श्रि = नम्रतायाम् । उद् + श्रि = उन्नीतौ । ष्ट् = धारणे । धरते (ति) । धरिष्यते (ति), धर्ता । अष्ट + सूत् इत्यत्र । 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लुकि ङित्वाद् गुणनिषेधे अष्टत । अष्ट + सीत्, इत्यत्र 'सिचि वृद्धिः परस्मैपदेऽपु' इति वृद्धौ पत्वे अधार्पीत् । दध्रे, ऋादिनियमादिङि दधिपे ।

दधिव्हे । दधिवहे । दधिमहे । दधार, दध + ध, इत्यत्र 'प्रतो भार-
 द्वाजस्य' इति इयिनपेधे गुणे दधर्ध, दधथुः, दध । दधार, दधर
 क्रादिनियमादित्यमिति यणि दधिय । दधिम । ध + पीठ, इत्यत्र
 उश्च १।२।१२ (लिट्सिचौ कितौ तटि) इति लिटः कित्वाद् गुणामावे
 धपीठ । परस्मैपदे 'रिट् शयग्लिट्क्षु' इति प्रतो रिटि ह्रस्वविधाना-
 रम्मसामर्थात् दीर्घभावे धियात् । उद् + ध = उद्धारे मोचने च ।
 आ + ध = आधये । हृञ् = हरणे । जहे, जहिपे, जहिवहे (महे) ।
 जहार, जहर्ध, जहिव । प्र + ह = प्रहारे । अप + ह = संहारे । उप +
 सम् + ह = समाक्षौ । अनु + ह = अनुकरणे । अभि + श्रव + ह =
 भोजने । वि + श्रव + ह = आदानप्रदानयोः (व्यवहारे) । निर् +
 ह = शकवहने । वि + ह = विहारे (भ्रमणे) । उद् + ह = उद्धारे ।
 परि + ह = परिहारे (दोषमार्जने) । उप + ह = उपहारदाने । आ +
 ह = आदाने । उद् + आ + ह = उदाहरणदाने । वि + आ + ह =
 स्पष्टोक्तौ । भृञ् = भरणे । क्रादिनियमादिडभावे वभृपे । वभृध्वे ।
 वभृवहे । भरद्वाजनियमादिडभावे गुणे वभर्ध । क्रादिनियमादिडभावे
 वभृवहि । आ + भृ = आभूपणे (शरीरालङ्करणे) । ह्येञ् = स्पर्द्याम
 ह्यते (ति) । 'आदेच उपदेशेऽशिति' इत्यात्वे ह्यास्यते (ति) ।
 हाता । आह्वा + त इत्यत्र च्लौ आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् ३।१।२४
 (लिपिसिचिह्रश्च च्ले रट्) इति वैकल्पिके च्लेरटि 'आतो लोप
 इटि च' इत्यातो लोपे अडागमे, अह्वत पचे अह्वास्त । परस्मैपदे तु
 लिपिसिचिह्रश्च ३।१।२६ (च्लेरट्) इति नित्यं च्लेरटि आलोपे
 अडागमे अह्वत्, अह्वताम्, अह्वन् इत्यादि । ह्ये + ए इत्यत्र नित्य-

तया--द्वित्वात् पूर्वम् *अभ्यस्तस्य च ६।१।३३ (ह्रः सम्प्रसारणम्)
इति सम्प्रसारणे पूर्वरूपे हु, इत्यस्य द्वित्वे अभ्यासकार्ये उवडि, जुहुवे,
जुहुवाते, जुहुविरे । क्रादिनियमादिष्टि जुहुविषे, जुहुवाथे, जुहुविष्वे ।
जुहुवे, जुहुविवहे, जुहुविमहे । जुहाव, जुहुवतुः, जुहुवुः । जुहविथ,
जुहोथ, जुहुविव । ह्वासीष्ट । परस्मैपदे ह्रै + यात् इत्यत्र 'वचिस्वपि
यजादीर्णा किति' इति वस्य उकारे सम्प्रसारणे पूर्वरूपे दीर्घे ह्यात्
ह्यास्ताम् इत्यादि । आ + ह्रैञ् = आह्वाने । हुपचष् = पाके पचते
(ति) । पच्यते (ति) । अपक्त । 'वदन्नजेति' वृद्धौ अपाक्षीत् ।
पेचे । पेचिषे, पेचिथ, पपक्थ । पेचिव । पक्षीष्ट । पच्यात् ।
भज = सेवयाम् । भजते (ति) । भज्यते (ति) । बभञ् + ए इत्यत्र
'तृफलभजत्रपश्च' इति उपधाया एत्वे अभ्यासस्य च लोपे भेजे ।
भेजिषे । भेजिथ, वभक्थ । भेजिव । भक्षीष्ट, भज्यात् । यञ् = देवपूजा-
सङ्गतिकरणदानेषु । यञ् + स्यते इत्यत्र 'व्रश्चभ्रस्जेति' जस्य षत्वे 'षढोः
कः सि' इति षस्य ककारे सस्य मूर्धन्यादेशे चक्षते (ति) यष्टा । यञ् +
स् + त, इत्यत्र 'भ्रलो भ्रलीति' सलोपे षत्वे ष्टुत्वे अडागामे अयष्ट ।
अयक्षाताम् । अयक्षत । अयञ् + सीत्, इत्यत्र 'वदन्नजेति' वृद्धौ
अयाक्षीत् । 'भ्रलो भ्रलि' इति सलोपे षत्वे ष्टुत्वे अयाष्टाम् । यञ् + ए,
इत्यत्र 'वचि स्वपि' इति सम्प्रसारणे ततो द्वित्वे अभ्यासकार्ये सवर्णदीर्घे
ईजे । क्रादिनियमादिष्टि ईजिषे । ययञ् + अ, इत्यत्र 'लित्वाभ्यासस्यो-
भयेपाम्' इति सम्प्रसारणे पूर्वरूपे 'अत उपधाया इति वृद्धौ इयाज ।

यज + अतुस् इत्यत्र पूर्व 'वचिस्वपि०' इति सम्प्रसारणे पूर्वरूपे द्वित्वादि-
कार्ये दीर्घे ईजतुः । ईजुः । इयजिथ, इयष्ट । ऋादिनियमादिटि
ईजिव (म) । यच्चीष्ट, इज्यात् । टुयाचृ = याचने । याचिष्यते (ति) ।
ययाचे ययाच । याचिपीष्ट । याच्यात् । लप् = स्पृहायाम् । [प्रायेणा-
यमभिपूर्वः] 'वा आशेति' वैकल्पिके श्यनि अभिलष्यते (ति) । अभि-
लपते (ति) इत्यादि । टुवप् = वीजसन्ताने । वपते (ति) वप्स्यते (ति) ।
थवस । अवाप्सीत् । अवाप्त्याम् इत्यादि । लिटि किति 'वचिस्वपी'ति
पूर्वं सम्प्रसारणे ततो द्वित्वे ऊपे । ऋादिनियमादिटि ऊपिषे । ऊपिध्वे ।
'लित्यभ्यासस्ये'ति सम्प्रसारणे उवाप । 'वचिस्वपी'ति पूर्व सम्प्रसारणे
ततो द्वित्वे ऊपतुः । उवपिध, उवपथ । ऋादिनियमादिटि ऊपिव ।
वह = प्रापणे । वहते (ति) । वह् + स्यते इत्यत्र 'हो ढः' इति ढत्वे
'पढोः कः सि' इति ककारे सस्य मूर्धन्यादेशे कपोः संयोगेन चकारे
वचयते (ति) । वह् + ता इत्यत्र ढत्वे तकारस्य धकारे तस्य च ष्टुत्वेन
ढकारे वह् + ढा इति जाते ढो' ढे' लोपः ८।३।१३ इति ढलोपे 'ढलोपे
पूर्वस्य दीर्घोऽणः' इति प्राप्तदीर्घमपवादत्वेन बाधित्वा सहिर्वहोरोद्वर्णस्य
६।३।११२ (ढलोपे) इति अकारस्य ओकारे वोढा । वह् + स्त
इत्यत्र 'ऋतो ऋती'ति सलोपे ढकारादिकार्ये अडागमे अवोढ । अवत्ता-
ताम् इत्यादि । अवाचीत्, अवोढाम् इत्यादि । पूर्व सम्प्रसारणे ततो-
द्वित्वादिकार्ये । ऊहे । ऊहिध्वे, ऊहिध्वे । उवाह । ऊहतुः । उवहिथ,
उवोढ । ऊहिव (म) । वच्चीष्ट । उह्यात् । अप + वह = कुमारगनयने ।
सम् + वह = गात्रव्यथादूरीकारे । निर् + वह = भारस्वीकृतौ । दुरु +
वह = असह्ये । वि, उद् + वह = परिणये । इति भ्यादयः ।

❀ अथादादयः । तत्र परस्मैपदिनः ❀

अद् = भक्षणे । 'भूवादयो धातवः' इति धातुत्वात् लटि तत्स्थाने
 तिपि शपि अदिप्रभृतिभ्यः शपः २।४।७२ (लुक्) इति शपो लुक्
 दस्य चत्वेन तकारे अत्ति, अत्तः, अदन्ति । अत्सि, अत्थः, अत्थ । अत्ति;
 अद्दः, अद्दः । अद् + त् इत्यत्र अर्दः सर्वेषाम् ७।३।१०० (मन्ते अर्पुक्ते
 सार्वधातुके अर्दः) इति अपृक्तप्रत्ययस्याडागमे अदत् इति जाते 'आड-
 जादीनाम्' इति आटि आटश्चेति वृद्धौ, आदत् । आत्ताम्, आदन् ।
 आदः, आत्तम्, आत्त । आदम्, आद्व, आद्द । अत्तु, अत्तात्,
 अत्ताम्, अदन्तु । अद् + हि इति स्थितौ हुस्रल्भ्यो हेर्धिः ६।४।१०१
 इति हेर्धौ अद्धि, अत्तात्, अत्तम्, अत्त । अदावि, अदाव,
 अदाम । अद्यात्, अद्याताम्, अद्युः । अद्याः अद्यातम्, अद्यात ।
 अद्याम्, अद्याव, अद्याम । अत्स्यति, आत्स्यत्, अत्ता । लुङ्
 संनोर्घस्त् २।४।३७ (अर्दः) इति अदः घस्लादेशे लृदित्वात् 'पुपादि-
 द्युतादि०' इति च्लेरङि अडागमे अवसत् इत्यादि । लिटि णलादि कार्ये
 लिट्यन्यतरस्याम् २।४।४० (अदो घस्लृ) इति वैकल्पिके घस्लादेशे
 अनुबन्धनिवृत्तौ घस् + अ, इति स्थितौ द्वित्वे अभ्यासकार्ये उपधादीर्घे
 जवास, जवस् + अतुस् इत्यत्र 'गमहनजनखनघर्सा लोपः किङ्कत्य-
 नङि' इत्युपधालोपे, 'खरि च' इति घस्य ककारे 'शासिवसिघर्सीनाञ्च'
 इति सस्य मूर्धन्यादेशे कपोः संयोगेन ककारे जत्तुः, जक्षुः । जवसिध,
 जत्तुः, जत्त । जवास, जवस, जसिध, जसिध । पक्षे आद आदतुः,
 आदुः, 'इङ्कत्यतिव्ययतीनाम्' इति इटि आदिध, आदधुः, आद ।
 क्रादिनियमादिति आदिध, आदिम । अद्यात् । हन = हिंसागत्योः । हन्ति,

अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपोऋलिङ्किति ६।४।३७-
इति नलोपे सकारस्य रुत्वे विसर्गे च हतः । 'गम-हन-जन०' इति
उपधालोपे—^१हो हन्तेर्णिन्नेपुं ७।३।१४ (कुत्वम्) इति हस्य घत्वे
जन्ति । 'नश्चापदान्तस्य' इति अनुस्वारे हंसि, हथः, हथ । हन्मि हन्वः,
हन्मः । अहन्, अहताम्, अघ्नन् । अहन्, अहतम्, अहत । अहनम्,
अहन्व, अहन्म । हन्तु, हतात् हताम्, घ्नन्तु । हन् + हि, इति स्थिते—
हन्तेर्जः ६।४।३६ (हौ) इति हन्तेर्जकारे जहि, हतात्, हतम्, हत ।
हनानि, हनाव (म) हन्यात्, हन्याताम्, हन्युः । इत्यादि । ऋद्धनो-
स्ये, इति इटि हनिष्यति । अहनिष्यत् । हन्ता । लुङि तिपि लुङि च
२।४।४३ (हनो वधः) इति हनः वधादेशे 'अतो लोपः' इति अलोपे
'आर्द्धधातुकस्येड् वलादेः' इति इटि 'इट ईटि' इति सिचो लोपे सवर्ण-
दीर्घे अडागमे अवधीत्, अवधिष्टाम्, अवधिषुः । इत्यादि । 'होहन्ते-
र्णिन्नेपु' इति कुत्वे जघान, जघ्नतुः, जघ्नुः । अकारवत्वात् थलि चैक-
ल्पिके इटि अभ्यासाच्च ७।३।१५ (हन्तेः हः कुः) इति हस्य कुत्वेन
घकारे जघनिथ पक्षे जघन्थ, जघ्नथुः, जघ्न । जघान, 'अभ्यासाच्च' इति
कुत्वेन घे जघन, जघ्निव, जघ्निम । हन्+यात् इत्यत्र—ह्नो वधलिङि
२।४।४२ । इति वधादेशे अतो लोपे वधात्, वध्यास्ताम् इत्यादि
अव+हन् = खण्डने । वि + आ + हन् = प्रतिवन्दे । सम् + हन् =
संघाते । आ + हन् = आघाते (आत्मनेपदी) शासु = अनुशिष्टौ ।
शासित्, शास्+तः इत्यत्र शास ईदङ्हलोः ६।४।३४ (उपधायाः-
ङ्किति) इति उपधाया इकारे 'शासिषसिघसीर्ना च' इति पत्वे ष्टुत्वे
शिष्टः । शास् + मि इत्यत्र—जक्षित्यादयः षट् ६।१।६ (अभ्यस्तेम्) :

इति अभ्यस्त-संज्ञायाम् अद्भ्यस्तात् ७।१।४ (ऋस्य) इति केः अति
शासति । शास्सि । शिष्टः । शिष्ट । शास्मि, शिष्वः, शिष्मः ॥ शास् + व्,
इत्यत्र । स्कोः संयोगोद्योरन्ते च ८।२।२९ (ऋलि लोपः) इति
सलोपे अडागमे, अशात्, अशिष्टाम् । 'सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च' इति केर्जुसि
अशासुः । अशाः, अशिष्टम्, अशिष्ट । अशासम्, अशिष्व (म) शास्तु,
शिष्टात्, शास् + हि, इत्यत्र 'द्वृभ्यो हेधिः', इति ह्येधादेशे कृते शास् +
धि इति जाते-ज्ञा हौ ६।४।३ (शासः) इति शासः शादेशे कृते
शाधि. शिष्टात् । शासानि । शिष्यात् शिष्याताम् शिष्युः । शासिष्यति ।
'सतिशास्त्यतिभ्यश्च' इति च्लेः अङि शास् + अत् इति जाते 'शास इद्ङ्
हलोः' इति उपधाया इकारे 'शासिवसि०' इति मूर्धन्यादेशे अडागमे
अशिषत् । शशास, शशासतुः । शशासिथ । शिष्यात् शिष्यास्ताम्
शिष्यासुः । आटः शासु = इच्छायाम् । (आत्मनेपदे) । आशास्ते, आशा-
साते, आशासते । आशास्त । आशास्ताम् । आशासीत । आशासिष्यते ।
विद् = ज्ञाने । विद् + ति इत्यत्र विदो लटो वा ३।४।८३ (परस्मैपदानां
णलादयः ।) इति तिपो वैकल्पिके णलि अनुबन्धनिवृत्तौ गुणो वेद विदतुः
विदुः । वेद्य विदयुः विद । वेद विद्मः विमः । पक्षे वेत्ति वित्तः विदन्ति ।
अवेत् अधिताम् अविदुः । अवेद् + स् इत्यत्र दश्च ८।२।७५ (सिंपि
धातोः ऋः वा) इति दस्य वैकल्पिके ऋवे 'रात्सस्य' इति सलोपे अवेः ।
पक्षे अवेद् (व्) विद् + तु इत्यत्र विदाङ्कुर्वन्त्वित्यन्यतरस्याम्
३।१।४ इति शामि लोटन्तकृतोऽनुप्रयोगे अनुस्वारं परस्मैपदानां गुणाभावे
च निपातिते विदाङ्कु + तु इति जाते तनादिङ्कुभ्य ङः ३।१।७५
(कर्गि) इति ङप्रत्यये षकारस्य अरि टकारस्य च आकारे विदाङ्कुरात्

विदाङ्कृतात् इत्यत्र अंत उरसौर्वधातुके ६।४।११० (करोतेः क्लितिः) इति अकारस्योकारे विदाङ्कृतात् इत्यादि । आमोऽभावपक्षे वेत्तु वित्तात् । विद्धि । वेदानि । विद्यात् । वेदिष्यति । अवेदीत् । विवेद । विद्यात् । इण् = गतौ । एति, इतः । इ + अन्ति इत्यत्र इणो यण् ६।४।५१ (अचि) इति यणि यन्ति । ऐत्, ऐताम्, आयन् । ऐः, ऐतम्, ऐत । आयन्, ऐव, ऐम । एतु । अयानि । इयात् । एष्यति । इणो गा लुङि २।४।४५ इति गादेशे 'गातिस्थेति' सिचो लुकि अगात्, अगाताम्, अगुः । लिटि द्वित्वादि कारये गुणे अयादेशे उपधावृद्धौ इ + आय इति जाते 'अभ्यासस्यासवर्णे' इति इयङि इयाय, इइ+अनुस् इत्यत्र 'इणो यण् इति यणि इयतुस् इति स्थितौ दीर्घे इणः किति' ७।४।६१६ (अभ्यासस्य लिटि) इति अभ्यासस्य दीर्घे ईयतुः, ईयुः । इययिथ, इयेथ । ईयिव । ईयात् । निर् + ईयात् इत्यत्र एतेर्लिङि ७।४।२४ इति ह्रस्वे निरियात् । रुम्+इ = समागमे । अनु+इ = अन्वये । उद् + इ = उद्गमे । आ, अभि+इ = आगमे । वि+इ = विकारे । अपि+इ = प्रलये । अस् = मुवि । अरित, अस्+तः इत्यत्र र्नसो रल्लोपः ६।४।१११ (सार्वाधातुके क्लिति) इति अकारस्य लोपे स्तः, सन्ति । 'तासस्योर्लोपः' इति सलोपे अस्ति, स्थः, स्य । अस्मि, स्वः, स्मः । लङि अस् + त् इत्यत्र 'अस्तिसिचोऽपृप्ते' इति ईडागमे, आटि वृद्धौ आसीत्, आस्ताम्, आसन् । आसीः, आसतम्, आसत । आसम्, आस्व, आस्म । अस्तु, स्तात्, स्ताम्, सन्तु । अस्+हि, इत्यत्र 'हुक्त्वरभ्यो हेधिः' इति हेधौ प्राप्ते तन्वर्धात्वा ह्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च ६।४।११६ इति सकारस्य एत्वे ततः असिद्धवदत्राभात् ६।४।२२ [आपादपरिसमाप्तेराभायं

समानाश्रये तस्मिन् कर्त्तव्ये तदसिद्धम्] इति एत्वस्य असिद्धत्वात् हेर्धौ
 'शनसोरत्त्वलोपः' इति अलोपे एधि, स्तात्, स्तम्, स्त । असानि, असाव,
 असाम । स्यात् स्याताम् स्युः । स्याः, स्यातम्, स्यात । स्याम् स्याव,
 स्याम । आर्द्धधातुके लकारे तु अस्तेर्भूः २।४।२२ (आर्द्धधातुके) इति
 भुवादेशे सर्वं भूधातुवद्वरूपम् । भविष्यतीत्यादि । रुदिर् = अश्रु
 विमोचने । रुद् + ति इत्यत्र शपो लुकि रूदादिभ्यः सार्वधातुके ७।२।७६
 (वलादेः इट्) इति तिप इडागमे गुणे रोदिति । रुदितः, रुदन्ति ।
 रोदिषि, रुदिथः, रुदिथ । रोदिमि, रुदिवः, रुदिमः रुद् + त् इत्यत्र—
 रुदर्श्च पञ्चभ्यः ७।३।६८ (हलि सार्वधातुके अंपृक्ते ईट्) इति
 ईडागमे गुणे धातोः अडागमे अरोदीत् । अर्द्ध गार्ग्यगालवयोः ७।३।६९
 (रुदः अंपृक्ते सार्वधातुके हलि) इति गार्ग्यगालवयोर्मतेन प्रत्ययस्य
 अडागमे गुणे धातोश्च अडागमे अरोदत् । रुद् + ताम् इत्यत्र 'रुदादिभ्यः
 सार्वधातुके' इति इटि धातोः अडागमे अरुदिताम्, अरुदन् । अरोदीः
 अरोदः अरुदितम् अरुदित । रोदितु, रुदितात्, रुद्यात् । रोदिष्यति 'इरितो
 वा' इति वैकल्पिके अटि टित्वाद् गुणाभावे अडागमे अरुदत्, पक्षे
 अरोदीत् । जिप्वप् = शये । स्वपिति, स्वपितः । अस्वर्षात् । अस्वपत् ।
 स्वपितु स्वपितात् । स्वपिहि । स्वप्यात् । स्वप्स्यति । अस्वाप्तीत्, अस्वा-
 साम्, अस्वाप्सुः । लिति द्वित्वे 'लित्यभ्यासस्योभयेषाम्' इति सम्प्र-
 साःशे पूर्वस्ये सुप्स्वप् + अ इत्यत्र हलादिशेषे उपधानृद्धौ 'आदेश-
 प्रत्यययोः' इति पत्ये सुप्वाप । पूर्वम् 'वचिस्वपियजादीनां किति' इति
 न्नप्रसारणे ततो द्वित्वादिकार्ये सुप्पत्तुः । सुप्स्वपिथ, सुप्स्वपिथ । 'कादि
 नियमादिति' सुप्स्वपिथ । सुप्स्वपिथ । स्वस् = प्राणने । स्वमिति । अस्वस्तीत्

अश्वसत् । श्वसितु । श्वस्यात् । श्वसिष्यति । 'ह्रस्वन्तज्ञाश्वस०'
 इति वृद्धिनिषेधे अश्वसीत् । शशवास । शश्वसतुः, शश्वसिथ । शशव-
 सिव । श्वस्यात्, श्वस्यास्ताम् । अन = प्राणने, प्रायेणार्थं प्रपूर्वः ।
 प्राणिति इत्यत्र अनितेः ३।४।१६ (उपसर्गात् नो णः रपाभ्याम्) इति
 णत्वे प्राणिति । प्राणीत्, प्राणत् । प्राणितु । प्राण्यात् । प्राणिष्यति ।
 प्राणीत् । प्राण । प्राण्यात् । प्राण्यास्ताम् । जञ् = भञ्जहसनयोः ।
 जञ्जिति, जञ्जितः । जञ्ज + ङि, इत्यत्र 'जञ्जित्वाद्यः पट्' इति अभ्यस्त-
 त्वात् 'अदभ्यस्तादि'ति ऋस्य अति जञ्जिति । अजञ्जीत्, अजञ्जत्, अजञ्जि-
 ताम्, अभ्यस्तत्वात् केर्जुसि अजञ्जुः । जञ्जितु । जञ्ज्यात् । जञ्जिष्यति ।
 अजञ्जीत् । जजञ्ज । जञ्ज्यात् । यु = मिश्रणे अमिश्रणे च । यु + ति,
 इत्यत्र शपो लुकि, उतो वृद्धिर्लुकि हलि ७।३।६६ । (सार्वधातुके पिति)
 इति वृद्धौ यौति । युतः, युवन्ति । अयौत् । यौतु । [भाष्ये ङिच् पिन्न,
 पिच् ङिन्न, इति व्याख्यानात्] वृद्धिनिषेधे । युयात् । यविष्यति,
 अयावीत् । युयाव, युयुवतुः युयुवुः । यूयात् । रु = शब्दे । तुरुस्तु-
 शम्यमः सार्वधातुके ७।३।६५ । (हलि वा ईट्) इति ईडागमे गुणे
 रवीति पक्षे उतो वृद्धौ रौति, रवीतः रुतः, रुवन्ति । अरवीत् अरौत् ।
 अरुवीताम् अरुताम् । रवीतु रौतु, रवीतात् रुतात् । रुवीयात् रुयात् ।
 रुविष्यति । अरावीत् । रुराव, रुरुवतुः । रुरविथ, रुरुविव । रुयात् ।
 णु = स्तुतौ । नौति, नुतः । नविष्यति । अनावात् । नुनाव, नुनुवतुः । न्यात् ।
 ढक्षु = शब्दे । णौति, णविष्यति । या = प्रापणे । याति । अयात् ।
 अया + ङि इत्यत्र लङ्. शाकटायनस्यैव ३।४।१११ (आतः केर्जुम्)
 इति केर्जुसि अनुबन्धनिवृत्तौ । 'उस्यपदान्तात्' इति पररूपे अयुः,

पक्षे अयान् । यातु । यायात् । यास्यति । अयासीत् । ययौ । यायात्-
 यायास्ताम् । वा = गतिगन्धनयोः । भा = दीप्तौ । ष्या = शौचे । पा =
 रक्षणे । रा = दाने । ला = आदाने । मा = माने । ख्या = प्रकथने । वच् =
 परिभाषणे । वक्ति । सम्प्रसारणस्य किति विधानान्नेह वक्तः, वचन्ति ।
 [अयमन्तिपरो नेति केचित् । बहुवचनपर इत्यन्ये ।] वक्तु, वक्तात्,
 वग्धि । वच्यात् । वच्यति । अवाचीत् । उवाच, ऊचतुः । उच्यात् ।

ॐ अथात्मनेपदिनः ॐ

शीङ् = स्वप्ने । शीङ्ः सावधातुके गुणः ७।१।२१ । इति गुणे
 शेते, शयाते । आत्मनेपदेष्वनतः ७।१।४ (प्रत्ययादेः भस्य अत्)
 इति भस्याति टेरेत्वे शी + अते ! इत्यत्र 'शीङो र्ङ् ७।१।६ (भस्य
 अतः) इति अकारस्वादी सडागमे अनुबन्धनिवृत्तौ । शी + रते इत्यत्र
 'शीङः सावधातुके गुणः' इति गुणे शेरते । शेपे, शयाथे, शेध्वे । शये,
 शेवहे, शेमहे । अशेत, अशयाताम्, अशेरत । अशेधाः, अशयाधाम्,
 अशेध्वम् । अशयि, अशेवहि, अशेमहि । शेताम्, शयाताम्, शेरताम्,
 शेध्व, शयाधाम्, शेध्वम् । शये, शयावहे, शयामहे । शयीत, शयीया-
 ताम्, शयीरन् । शयीधाः । शयीयाधाम्, शयीध्वम् । शयीय, शयीवहि,
 शयीमहि । शयिष्यते । शिशये । शयिषीष्ट । शृङ् = अध्ययने । [प्रायेणाव-
 मधिपूर्वः ।] अर्षाते, अर्षायाते, अर्षायते । अर्षाये, अर्षायाथे, अर्षाये ।
 अर्षीये, अर्षीवहे, अर्षीमहे । अर्षीयत, अर्षीयाताम्, अर्षीयत ।
 अर्षीयाः, अर्षीयाधाम्, अर्षीध्वम् । अर्षीयि अर्षीवहि, अर्षीमहि ।
 अर्षीताम्, अर्षीयाताम्, अर्षीयताम् । अर्षीष्य, अर्षीयाधाम्, अर्षी-
 ध्वम् । अर्षीयै, अर्षीयावहे, अर्षीयामहे । अर्षीयीत, अर्षीयीयाताम्,

अधीयीरन् । अधीयीथाः, अधीयीयाथाम्, अधीयीध्वम् (द्वम्) । अधीयीय, अधीयीवहि, अधीयीमहि । अध्येष्यते । इ + स्यत, इत्यत्र विभाषा लुङ्लृङोः २।४।१० (इङ्गे गाङ्) इति गाङादेशे गा + स्यत इति जाते अडागमे उपसर्गयोगे यणि अध्यगास्यत इत्यादि । पच्चे अध्येष्यत इत्यादि । अध्येता । लुङि गाङादेशे गाङ्कृटादिभ्योऽङ्णिण्डित् १।२।१ इति सिचो ङिङ्बद्भावे 'घुमास्थागापा०' इति ईत्वे पत्वे ष्टुत्वे अडागमे उपसर्गयोगे यणि अध्यगीष्ट, अध्यगीपाताम्, अध्यगीपत । पच्चे अध्येष्ट, अध्येपाताम् । लिटि गाङ् लिटि २।४।४६ (इङ्) इति गाङादेशे द्वित्वे अभ्यासादिकार्ये जगा + ए इति स्थितौ 'आतो लोप इटि चेति' आतो लोपे उपसर्गयोगे अधिजगे, अधिजगाते । अध्येपीष्ट, अध्येपीयास्ताम् अध्येपीरन् । चङिङ् = व्यक्तार्या वाचि दर्शने च । चङ् + ते इत्यत्र 'स्कोः संयोगाघोरन्ते च' इति कलोपे चप् + ते इति जाते 'प्लुना प्लुः' इति प्लुत्वेन तकारस्य टकारे चप्ते चच्चाते चङ्गते । इत्यादि । अचष्ट । चष्टाम् । चङ्गीत । आर्धघातुके तु चङ्गिङ्ङः ख्याञ् २।४।१४ (आर्धघातुके) इति ख्यादेशे जित्वाद्भयपदित्वे ख्यास्यते ख्यास्यति । लुङि अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् ३।१।११ । (च्लेः) इति अङि 'आतो लोप इटि चेति' आतो लोपे अडागमे । अस्यत अस्यत् । लिटि तु वा लिटि २।४।१५ । (चङ्गिङ्ङः ख्याञ्) इति चैकल्पिके ख्यादेशे चख्ये चख्यौ पच्चे चचत्ते । ख्येयात् ख्यायात् । ख्यासीष्ट । प्र × ख्या = प्रख्यातौ । वि + ख्या = विख्यातौ । सं + ख्या = गणनायाम् । वि + आ + ख्या = व्याख्याने । आ + ख्या = कथायाम् । सूट् = प्राणिप्रसवे । चूते, सुपाते, सुवते । असूत । सूताम् 'भूसुवोस्तिटि' इति गुणनिषेधे सुवै, सुवायर्है

(महै) । सू+स्यते इत्यत्र 'स्वरतिसूतिसूयतिधूजूदितो वा' इति वैकल्पिके इटि गुणे अवादेशे षत्वे सविष्यते पक्षे सोप्यते । असविष्ट, असोष्ट, सुषुवे । सविषीष्ट सोषीष्ट । आस् = उपवेशने आस्ते । आस्त । आस्ताम् आध्वम् । आसीत् । आसिष्यते । आसीष्ट । 'दयायासश्च' इत्यामि आसाञ्चके । आसिषीष्ट । उप+आस=भक्तौ । ईश् = ऐश्वर्ये 'त्रश्चेति' षत्वे ष्टुत्वे, ईष्टे, ईशाते, ईशते । ईश् + से इत्यत्र ईशः से ७।२।७७ । (सार्वधातुके इट्) इति इडागमे षत्वे ईशिषे ईशाथे ईश् + ध्वे इत्यत्र ईडर्जनोर्ध्वे च ७।२।७८ (से सार्वधातुके इट्) इति इडागमे ईशिध्वे ईशे ईड्वहे ईड्महे । ऐष्ट । [प्रकृतिग्रहणेन विकृतेरग्रहणम्] इति नियमादिडभावे ऐड्ढ्वम् । ईष्टाम्, ईशिष्व, ईशिध्वम् । इहोभयत्रैव [एकदेशविकृतमनन्यवद्] इति परिभाषयेत् । ईशीत् । ईशिष्यते । 'इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः' इत्यामि ईशाञ्चके । ईशिषीष्ट । इत्यात्मनेपदम् ।

ॐ अथोभयपदिनः ॐ

ष्टुञ् = स्तुतौ । स्तुवीते स्तुते । स्तुवाते स्तुवते । स्तवीति स्तौति । अस्तुवीत् अस्तुत् । अस्तवीत् अस्तौत् । स्तुवीताम् स्तुताम् । स्तवीतु, स्तौतु । स्तुवीत्, स्तुवीयात् स्तुयात् । स्तोप्यते (ति) अस्तुत्, तिषि सिचि अपृक्ते ईटि स्तुसुधूब्भ्यः परस्मैपदेषु ७।२।७२ (सिच इट्) इति सिच इटि वृद्धौ अवादेशे 'इट ईटि' इति सिचो लांषे अस्तावीत् । तुष्टुवे, तुष्टाय, तुष्टुवतुः, तुष्टुबुः, तुष्टविध, तुष्टोध, तुष्टुविव, तुष्टुधिम । स्तोषीष्ट, स्तुयात् । ऋञ् = व्यक्तार्या वाचि । ऋते, ऋवाते, ऋवते । ऋर्वः पञ्चानामादित् आहोर् ऋर्वः ३।१।८४ (लटः परस्मैपदानां ऋलौ-दयो वा) इति तिपो ऋर्ति ऋवश्चाक्षदेशे अनुबन्धनिवृत्तौ स्वरसंयोगे

दुहीरन् । दुह्यात्, दुह्याताम्, दुह्युः । धोच्यते, धोच्यति । लुङि च्लौ तस्य शक्तं इगुपधादानिटः कर्सः ३।१।६५ (धातोः च्लेः) इति क्सादेशे लुग्यां दुह्दिहलिहगूहामात्मनेपदे दन्त्ये ७।३।७३ (क्सस्य) इति क्सस्य लुकि हस्य घत्वे जश्त्वेन च गकारे प्रत्ययतकारस्य धकारे अडागमे अदुग्ध पक्षे 'स्कोः संयोगाद्योरन्ते च' इति कलोपे हस्य घत्वे गत्वे कत्वे दुक्+सत इति जाते दस्य भष्भावेन धकारे सस्य च पत्वे कषोः संयोगेन चकारे अडागमे अधुचत् । क्सस्याचि ७।३।७२ (लोपः) इति क्साकारस्य लोपे अधुच्चाताम् । अधुच्चन्त । अदुग्धाः, अधुच्चथाः, अधुच्चाथाम् अधुग्ध्वम् अधुच्चध्वम् । अधुक्षि अदुह्वहि अधुच्चावहि अधुच्चामहि । अधुचत् अधुच्चताम् अधुचन् । दुदुहे दुदोह । क्रादिनियमादिटि दुदोहिय, दुदुहिव, दुदुहिम । लिङ्गिच्चावात्मनेपदेषु १।२।११ (इकः हलः भ्रूलदी कित्) इति कित्वाद् गुणाभावे वर्णकार्ये धुक्षीष्ट, दुह्यात्, दुह्यास्ताम्, दुह्यासुः । लिह=आस्वादाने । आत्मनेपदे गुणाभावे 'होढः' इति ढत्वे 'भ्रुस्तथोर्धोऽधः' इति तस्य धत्वे रचुत्वेन ढकारे लिङ्+ढे इत्यत्र 'ढोढे लोपः' इति पूर्वढलोपे 'दूलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः' इति पूर्वस्वरदीर्घे लीढे, लिहाते, लिहते । लिक्षे, लिहाथे, लिढ्वे । लिहे, लिह्वहे लिह्महे । परस्मैपदे तु पूर्वं गुणे ततो वर्णकार्ये लेढि, लीढः, लिहन्ति । अलीढ, अलेट् । लीढाम् । लेढु, लीढात् । लिहीत, लिह्यात् । लेच्यते, लेच्यति । पूर्वं गुणे ततो वर्णकार्ये लेढासे (सि) लुङि क्सस्य वैकल्पिके लुकि वर्णकार्ये अडागमे अलीढ, अलिचत्, अलिच्चाताम्, अलिचन्त । अलीढाः, अलिचथाः अलिच्चाथाम्, अलीढवम्, अलिचध्वम् । अलिक्षि अलिह्वहि, अलिच्चावहि अलिच्चामहि । अलिचत्, अलिचताम् ।

लिलिहे लिलेह । किंवाद् गुणाभावे लिङ्गिष्ठ, लिङ्गात् ।
इत्युभयपदिनोऽदादयश्च ।

ॐ अथ जुहोत्यादयः । तत्र परस्मैपदिनः ॐ

हु = दानादानयोः । हुधातोर्लटितिपि शपस्तु जुहोत्यादिभ्यः श्लुः
२।४।७५ (शर्षः) इति श्लौ ततः श्लौ ६।१।१० (अनभ्यासस्य
धातोः द्वे) इति धातोर्द्वित्वे अनभ्यासकार्ये 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति
गुणे जुहोति जुहुतः, जुहु + क्ति, इति स्थितौ समुदितस्य धातोः ।
उभे अर्भ्यस्तम् ६।१।५ इति अभ्यस्त-संज्ञायाम् 'अदभ्यस्तात्' इति ऋस्य
अति कृते जुहु + अति इति जाते 'दुश्नुवोः सार्वधातुके', इति यणि
जुह्वति जुहोपि, जुहुयः, जुहुय, जुहोमि, जुहुवः, जुहुमः । अजुहोत्,
अजुहुताम् । केर्जुसि जुसि च ७।३।२३ (गुणः) इति गुणे अवादेशे
अडागमे च अजुहवुः । अजुहोः, अजुहुवम्, अजुहुत । अजुहवम् । अजु-
हुव, अजुहुम । जुहोतु, जुहुतात्, जुहु + हि इत्यत्र 'हुभ्रभ्यो हेर्धिः'
इति हेर्धौ जुहुधि । जुह्वानि । जुहुयात् । होष्यति । अहौषीत् । लिटि
भौह्रीभृहुवां, श्लुवच्च ३।१।३६ (लिटि वा आम्) इति आभि
श्लुवच्च कार्ये द्वित्वादौ गुणे अवादेशे लिटो लुकि सुपश्चाव्ययत्वा-
ल्लुकि जुह्वाम् इत्यतः कृजोऽनुप्रयोगे द्वित्वादिकार्ये जुह्वान्चकार ।
एवं जुह्वामास । जुह्वाम्बभूव । पक्षे जुहाव, जुहुवतुः, जुहुतुः । जुह्विय,
जुहोथ । जुहुविव, जुहुविम । हूयात् । जिभी = भये, विभेति, भियोऽ-
न्वतरस्याम् ६।४, १।१५ (हलि सार्वधातुके चिङिति इत्) इति पात्तिके
ह्रस्वकारे विभित्तः विभीतः विभ्यति । अविभेत्, अविभिताम् (-भी)
अविभयुः । विभेनु । विभिताम् विभोताम् विभ्यनु । विभिशात्, विभोयात्

भेद्यति । अभैषीत् । विभयाञ्चकार । विभयामास । विभयाम्बभूव,
 विभाय, विभयिथ, विभेय, भीयात् । ह्री = लज्जायाम् । जिह्वेति
 जिह्वीतः, जिह्वियति । अजिह्वेत् । अजिह्वयुः । जिह्वेतु । जिह्वीयात् ।
 ह्वेयति । अह्वैषीत् । जिह्वयाञ्चकार । जिह्वयाम्बभूव जिह्वयामास,
 जिह्वाय, जिह्वियतुः जिह्वयिथ, जिह्वेथ । जिह्वियिच । ह्वीयात् । ओहाक् =
 त्यागे, जहाति, जहा + त इत्यत्र जहातेश्च ६।४।११६ (हलि किञ्चि-
 सार्वधातुके आतं इत् वा) इति आत इत्वे जहितः पक्षे—ई^३हल्यघोः^१
 ६।४।११२ (शनाभ्यस्तयोरतः सार्वधातुके विडन्ति) इति ईत्वे जहीतः,
 जहा + अति, इत्यत्र—शनाभ्यस्तयोरतः ६।४।११२ (लोपः सार्वधातुके
 किञ्चि) इति आलोपे जहति । अजहात्, अजहिताम्, अजहीताम्,
 अजहुः । जहात्, अहितात्, जहीतात् । जहा + हि, इत्यत्र आ च हौ^१
 ६।४।११७ (जहातेः ई^३इत् वा) इति प्राचिके ईकारे, इकारे, आत्वे च
 कृते [जहिहि, जहीहि जहाहि रामकान्ताम्] (इति भट्टिः) लो^१पो
 यि^३ ६।४।११८ जहातेः सार्वधातुके किञ्चि) इति आलोपे जह्यात् ।
 जह्यताम् जह्युः । हास्यति । अहास्यत् । हाता अहासीत् । जहौ । हेयात् ।
 इति परस्मैपदिनः ।

❀ अथात्मनेपदिनः ❀

ओहाङ् = गतौ । अनुबन्धनिवृत्तौ हा धातोर्लटि त्देशे टेरेत्वे शपि
 तस्य श्लौ द्वित्वादिकार्ये जहा + ते इति जाते भृजामित् ७।४।७६
 (त्रयोर्णा श्लौ अभ्यासस्य) इति अभ्यासस्य इत्वे 'ईहल्यघोः ।' इति
 आकारस्य ईत्वे जिहीते, जिहाते, जिहते । जिहीपे, जिहाथे, जिहीध्वे ।
 जिहे, जिहीवहे, जिहीमहे । अजिहीत, अजिहाताम्, अजिहत अजिहीथाः ।

जिह्वीताम्, जिहाताम् । जिहताम् । जिहीत, जिहीयाताम्, जिहीरन् ।
हास्यते । अहास्त । जहे । हासीष्ट । एवम् माङ् = माने । मिमीते । अमि-
मीत । मिमिताम् । मिमीत । मास्यते । इत्यादि । इत्यात्मनेपदिनः ।

ॐ अथोभयपदिनः ॐ

हुभृज् = धारणपोषणयोः । 'भृजामित्' इति अभ्यासस्येत्वे
विभृते, विभ्राते, विभ्रते । विभर्ति, विभृतः, विभ्रति । अविभृत ।
अविभः, अविभृताम्, अविभरुः । विभृताम्, विभर्तु । विभ्रीत, विभृ-
यात्, भरिष्यते (ति) अभृत, अभार्षीत्, वभ्रे वभार, भृषीष्ट, भ्रियात्,
हुदाज् = दाने । 'श्नाभ्यस्तयोरान्तः' इति आलोपे चत्वं दत्ते ददाते, ददते ।
ददाति, दत्तः, ददति । अददात् । दत्ताम् । ददातु । 'ध्वसोरेद्धाव-
भ्यासलोपश्च' इति अभ्यासलोपे अकारस्य 'एत्वे' देहि । ददीत, दद्यात्,
दास्यते, (ति) 'र्याध्वो^३रिच्च' इति धातोराकारस्य इकारे 'ह्रस्वादङ्गात्'
इति सिचो लोपे अडागमे अदित, अदिपाताम्, अदिपत 'गाति-
स्थाद्युपा०' इति सिचो लुकि अडागमे अदात्, अदाताम्, अदुः । ददे,
ददौ, ददिय, ददाथ, ददिव, दासीष्ट, देयात् । एवं हुधाज् = धारण
पोषणयोः । 'श्नाभ्यस्तयोरान्तः' इत्याकारलोपे दध् + ते इत्यत्र 'र्ध्रस्त-
थोश्च' ङा२।३८ । (वंशो भर्ष्वोः) इति दकारस्य भर्ष्वेन धकारे
घध् + ते इति जाते धकारस्य 'खरि च' इति चत्वेन तकारे धत्ते, दधाते,
दधते, दधाति, धत्तः, दधति अधत्त, अदधाताम्, अदधत, अदधात्,
अधत्ताम्, अदधुः, धत्ताम्, दधातु, धेहि । दधीत, दध्यात्, धास्यते
(ति) अधित, अधात् । दधे, दधौ, दधिय, दधाथ, दधिव । धासीष्ट,
धेयात् । इत्युभयपदिनो जुहोत्यादयश्च ।

❀ अथ दिवादयः । तत्र परस्मैपदिनः ❀

दिवु क्रीडायाम् । दिव् धातोः तिपि शपम् बाधित्वा दिवादिभ्यः
 श्यन् ३।१।६६ (कर्तरि) इति श्यनि अनुबन्धनिवृत्तौ दिव् + यति
 इति स्थितौ । हलि च ८।२।७७ (वीः उपधाया इको दीर्घः) इति इका-
 रस्य दोर्धे दीव्यति । अदीव्यत् । दीव्यतु । दीव्येत् । देविष्यति । अदे-
 वीत् । दिदेव । दीव्यात् । एवम् षिवु = तन्तुसन्ताने । सीव्यति । षिवु =
 निरसने । षीव्यति । प्लुष = दाहे । प्लुष्यति । प्लोषिष्यति । अप्लोषीत्
 पुप्लोष । प्लुष्यात् । पुष् = पुष्टौ । पुष्यति । पोच्यति । पुषादित्वादङि
 अयुषत् । पुष्यात् । शुष् = शोषणे । तुष् = प्रीतौ । दुष् = वैकृत्ये ।
 ष्विदा = गात्रप्रक्षरणे । (धर्म-सुतावित्यर्थः) क्षुष् = बुभूक्षायाम् । शुष् =
 शौचे । षिष = संसिद्धौ । श्लिष् = आलिङ्गने । श्लिष्यति श्लेच्यति ।
 'श्लिष आलिङ्गने' ३।१।४६ (च्लेःक्सः) इति क्सादेशे अनुबन्ध-
 निवृत्तौ 'षढोः कः सि' इति षस्य कत्वे सस्य च मूर्धन्यादेशे
 कसोर्योगे क्षकारे अडागमे अश्लिषत्, अश्लिषताम्, अश्लि-
 षन् । अन्यत्र समश्लिषज्जतु-काष्ठम् । णश् = अदर्शने । नश्यति ।
 रधादिभ्यश्च ७।२।४५ (आर्धधातुकस्येड् वलादेः वाँ) [रध नश
 तृप दृप दुइ मुइ स्नुह स्निह इति रधादिः] इति वैकल्पिके इटि नशि-
 ष्यति, पक्षे नश् + स्यति इत्यत्र मस्जिनशोर्भलि ७।१।६० (तुम्)
 इति अकारोत्तरे लुमि अनुबन्धनिवृत्तौ अङ्गकार्ये नङ्च्यति । पुषादि-
 त्वादङि अनशात् । ननाश, नेशतुः । नेशिथ, ननष्ट । नेशिव, नेश्व ।
 नेशिम, नेश्म । नश्यात् । प्र + नश्यति इत्यत्र उपसर्गादसमासेऽपि
 णोपदेशस्य ८।३।१४ (नो णः) इति णत्वे प्रणस्यति । प्रनष्टा इत्यादौ

नंशेः पान्तस्य ३।१।३६ ('णो नः नं) इति खत्वाभावः । तृप् = प्रीणने । तृप्यति 'रधादिभ्यश्च' इति इटि तर्पिष्यति पक्षे अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम् ६।१।२६ (उपदेशे कृत्यमकिति) इति ऋकारान्त्यावयवे अमि यणि ऋप्यति । अमोऽभावे उपधागुणे तप्स्यति । [तृपृशमृशकृपतृपटपः च्लेः सिञ्वा वाच्यः] इति वैकल्पिके सिचि 'रधादिभ्यश्च' इति वैकल्पिके इटि 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इति अपृक्ते ईटि 'इट ईटि' इति सिचो लोपे उपधागुणे अडागमे अतर्पीत् । इडभावे 'अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम्' इति ऋकारान्त्यावयवे अमि यणि 'वद्वज्रहलन्तस्याचः' इति वृद्धौ धातोः अडागमे अत्राप्सीत् । अमभावे अताप्सीत् । सिजभावे पुपादित्वादङि अतृपत् । ततर्प, ततृपतुः । ततर्पिथ, तत्रपथ, ततर्पथं । तृप्यात् । एवं टप् = हर्ष-मेहनयोः (मेहनं गर्वः) द्रुह = जिघांसायाम् । द्रुह्यति । द्रोहिष्यति । पक्षे धोचयति ढत्वपक्षेऽप्येवमेव धोचयति । द्रोहिता, द्रोग्धा, द्रोढा । पुपादित्वादङि अद्रुहत् । दुद्रोह । दुद्रोहिय, दुद्रोग्ध, दुद्रोढ । दुद्रुहिव, दुद्रुह् । द्रुह्यात् । एवं मुह = वैकल्ये । प्णुह = उद्गिरणे । स्निह = प्रीतौ । रधादयो वृतः । शमु = उपशमे । शर्मामष्टानां दीर्घः श्येनि ७।३।७४ (अर्चः) इति अचो दीर्घे शाम्यति । शमिष्यति । अशमत् । शशाम । शेमतुः । शेमिथ, शेमिव । शम्यात् । एवं तमु = काङ्क्षायाम् । दमु = उपशमे । (दमनकरणे ।) अमु = तपसि खेदे च । अमु = अनवधाने । 'वाभ्राशभ्रमु' इति वैकल्पिके श्यनि आम्यति, अमति । अमिष्यति । अअमत् । वभ्राम 'वा ङ्भ्रमुन्नसाम्' इति वैकल्पिके एत्वाभ्यासलोपे अ्रेमतुः । पक्षे वभ्रमतुः । अ्रेमिथ, वभ्रमिथ । वि + अम = प्रसादे ।

सम् + भ्रम् = त्वरायाम् । क्षम् = सहने । क्षाम्यति । 'स्वरतिसृति
सूयतिधूजूदितो वा' इति ऊदित्वाट्टकल्पिके इटि क्षमिष्यति, पक्षे
क्षंस्यति । अक्षमत् । चक्षाम । चक्षमिथ, चक्षन्थ । चक्षमिव । इडभावपक्षे
म्बोश्च ८।२।३५ (मो नो धातोः) इति सकारस्य नकारे तस्य च णत्वे
चक्षणव । चक्षमिम चक्षणम । [अषितः क्षाम्यति, क्षान्तिः । क्षमूषः
क्षमते, क्षमा इति विवेकः] क्लशु = ग्लानौ, क्लाम्यति क्लामति ।
अक्लाम्यत् अक्लामत् । क्लमिष्यति । क्लमिता । चक्लाम । चक्लमतुः ।
चक्लमिथ । क्लम्यात् । मदी = हर्षे । माद्यति । प्र + मद = अनवधाने ।
उद् + मद = उन्मत्ततायाम्, इति शमादयः । असु = क्षेपणे । अस्यति,
असिष्यति । पुषादित्वादडि अस्यतेस्थुक् ७।४।१७ (अडि) इति
कित्वात् सकारात्परे थुकि अनुबन्धनिवृत्तौ आडागमे वृद्धौ आस्थत् ।
आस, आसतुः । अस्यात् । दुर्, निर्, अप + असु = दूरीकरणे त्यागे
वा । अनु + आ + अस् = सेवायाम् । यसु = प्रयत्ने । प्रयस्यति । अंशु =
अधःपतने । अनदितामिति नलोपे अश्यति । अंशिष्यति । अअशत् ।
अश्यात् । कृश = तनूकरणे । कृशयति । अकृशत् । जितृषा = पिपासायाम् ।
तृष्यति । तपिष्यति । अतृषत् । हृप् = तुष्टौ । हृष्यति । अहृषत् । जहर्ष,
जहृषतुः । हृष्यात् । कुप् = क्रोधे । कुप्यति । कोपिष्यति । अकुपत् ।
चुकोप । कुप्यात् । लुभ = गाध्यै । लुभयति, लोभिष्यति । 'तिष
सहलुभरूपरिपः' इति वैकल्पिके इटि लोभिता, लोब्धा । अलुभत् ।
क्षुभ = सञ्चलने । क्षुभयति । क्षोभिष्यति, अक्षुभत् । गृधु = अभिकाङ्क्षा-
याम् । गृध्यति, अगृधत् । ऋधु = वृद्धौ । ऋध्यति । अर्धिष्यति ।
आर्धत् । आनर्ध । आनर्धिथ । ऋध्यात् । ऋपादयो वृतः । ऋसी = उद्वेगे ।

जायते । अजायत । जायताम् । जायेत । जनिष्यते । दीपजन-बुध-परि-
 तायि-प्यायिभ्योऽन्यतरस्याम् ३।१।६१ (च्लेः चिण् ते) इति वैक-
 ल्यिके चिणि 'चिणो लुक्' इति तकारस्य लुकि 'जनिवध्योश्च' इति
 वृद्धि-निषेधे अडागमे अजनि । अजनिष्ट । अजनिषाताम् । जज्ञे । जनि-
 षोष्ट । दीपी=दीप्तौ । अदीपि, अदीपिष्ट । पूरी=आप्यायने । अपूरि, अपू-
 रिष्ट । क्लिश = उपतापे । क्लिशयते । क्लेशिष्यते । अक्लेशिष्ट ।
 चिक्लिशे । क्लेशिषीष्ट । पद् = गतौ । पद्यते । पत्स्यते । चिण् ते^२ पद्ः
 ३।१।६० (च्लेः^३) इति च्लेः चिणि तकारस्य लुकि वृद्धौ अडागमे
 अपादि । अपत्साताम् । पेदे । पत्सीष्ट । वि+आ+पद्=मरणे । उत्+पद्=
 प्रादुर्भावे उप + पद् = उपपत्तौ । सम्+पद् = सम्पत्तौ । निस्+पद् =
 प्रादुर्भावे । वि+पद् = विपत्तौ । प्र+पद् = प्रथन्नतायाम् । एवं बुध् =
 अवगमने । बुध्यते । भोत्स्यते । अबोधि, अबुद्ध, अबुत्साताम्, अबुत्सत ।
 सुत्सीष्ट । युध = सम्प्रहारे । युध्यते । योत्स्यते । अयुद्ध । खिद् = दैन्ये ।
 खिद्यते । खेत्स्यते । अखित्त । विद् = सत्तायाम् । विद्यते । वेत्स्यते ।
 अवित्त, अवित्साताम् । विविदे । वित्सीष्ट । निर् + विद् = निर्वेदे ।
 परि + विद् = दोषे । अधि + विद् = त्यागे । सम् + विद् = सम्यग्ज्ञाने ।
 मन = ज्ञाने । मन्यते । मंस्यते । अनंस्त । मेने । मंसीष्ट । युज = समाधौ ।
 युज्यते । योच्यते । अयुक्त, अयुक्ताताम् । सृज् = विसर्गे [संसृज्यते
 सरसिजैररुणांशु-भिन्नैः] 'सृजिदृशोर्भक्त्यमकिति' इति अमागमे स्रच्यते ।
 स्रष्टा । असृष्ट, असृष्टाताम् । सृचीष्ट 'लिङ्सिचावात्मनेपदेषु, इति
 कित्वाद्गुणामोरभावः । लिश = अल्पीभावे । लिश्यते । लेच्यते । च्लेः
 कसादेशे अल्लिचत, अल्लिचताताम्, अल्लिचन्त । लिचीष्ट । इत्यात्मनेपदिनः ।

ॐ अथोभयपदिनः ॐ

एह = यन्धने नह्यते (ति) 'नहो धः, इति धत्वे' खरि च' इति चत्वेन तकारे नत्स्यते (ति) । थनद्ध । अनात्सीत् । नेहे । ननाह, नेहतुः नेहिथ, ननद्ध । नेहिव, नेहिम । नत्सीष्ट । सम् + नह = उद्योगे । रञ्ज = रागे । 'रञ्जेश्च' इति नलोपे रज्यते (ति), रट्चयते । थरट्क । थरट्चीत् । ररञ्जे । ररञ्ज । रट्चीष्ट, रज्यात् । थप, वि + रञ्ज = विरक्तौ । उप + रञ्ज = राहुग्रासे । मृप = तितित्तायाम् । मृप्यते (ति) मर्षिष्यते (ति), इत्युभयपदिनो दिवादयश्च ।

ॐ अथ स्वादयः । तत्रोभयपदिनः ॐ

पुञ् = अभिपवे । शपं वाधित्वा स्वादिभ्यः श्नुः ३।१।७३ (शपोऽपवादः) इति श्नुविकरणे, अनुबन्धनिवृत्तौ सुनुते । 'हुस्नुघोरिति' यणि सुन्वाते । 'आत्मनेपदेष्वनतः' इति ऋष्याति सुन्वते । परस्मैपदे तु सुनोति सुनुतः असुनुत, असुनोत् । सुनुताम्, सुनोतु । सुन्वीत्, सुनुयात् । सोप्यते (ति) असोष्ट । 'स्तुसुधुञ्भ्यः परस्मैपदेषु' इति इटि वृद्धौ असावीत् । सुपुवे । सुपाव । सोपीष्ट, सूयात् । धुञ् = कम्पने । धुनुते, धुनोति । 'स्वरतिसूति सूयतिधुजूदितो वा' इति वैकल्पिके इटि धविष्यते, (ति) धोष्यते (ति) अधविष्ट, अधोष्ट । अधावीत्, अधोपीत् । दुधुवे, दुधाव । दुधुवतुः । दुधुविध, दुधोध । [पूर्वं पठिता ये अपवादास्तेऽनन्तरान् विधीन् वाधन्ते नोत्तरान्] इति परिभाषावलेन श्युकः किति ७।२।११ (नेट्) इति स्वरतीत्यादि वैकल्पिकस्येटो बाधे क्लादिनियमादिटि दुधुविध, दुधुविम । धविपीष्ट धोपीष्ट । चिञ् = चयने । निस् + चिनिश्चये । चि = नुते चिनोति । अचेष्ट, अचैषीत् । चिच्ये, चिचाय । विभाषा चैः ७।३।१८ (अभ्यासात्कुल्वं

सनि लिटि च) इति वैकल्पिके कृत्वे चिकये, चिकाय । चेष्ठीष्ट, चीयात् ।
 वृञ् = वरणे । वृणुते, वृणोति । 'वृतो वेति' वैकल्पिके इटो दीर्घे वरीष्यते,
 (ति) वरिष्यते (ति) । लुङि लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु ७।२।४२ (वृतो
 वा इट्) इति वैकल्पिके इटि 'वृतो वेति' वैकल्पिके दीर्घे अवरीषट्,
 अवरिषट् । इडभावपक्षे 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लोपे अवृत । अवारीत्,
 'वृतो वा' इत्यनेन प्राप्तस्य इड्दीर्घस्य सिचि च परस्मैपदेषु ७।२।४०
 (न इटो दीर्घः) इति निषेधे अवारिष्टाम् । वव्रे, ववार ववतुः । क्रादि
 नियमादिण्निषेधे प्राप्ते वभूथाततन्थजगृम्भववर्थेति निगमे ७।२।६४
 इति नियमादिति ववरिथ । क्रादिनियमादिण्निषेधे ववृव, ववृम ।
 'लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु' इति वैकल्पिके इटि 'वृतो वा' इति प्राप्तस्य
 दीर्घस्य न लिङि ७।२।३६ (वृत इटो दीर्घः) इति निषेधे वरिषीष्ट, इड-
 भावे वृषीष्ट । व्रियात् । स्तृञ्=आच्छादने । स्तृणुते, स्तृणोति । स्तरिष्यते,
 (ति) स्तर्ता । लुङि ऋतश्च संयोगादेः ७।२।४३ (लिङ्सिचोरिङ्वा
 तङि) इति वैकल्पिके इटि अस्तरिष्ट, पक्षे 'ह्रस्वादङ्गादि'ति सिज्जलोपे
 अस्तृत । अस्तार्षीत् । लिटि द्वित्वादौ 'शर्पूर्वाः खयः' इति तकारशेषे
 ऋतश्च संयोगादेर्गुणः ७।४।१० (लिटि) इति गुणे तस्तरे । तस्तार,
 तस्तरतुः, तस्तर्ध । तस्तरिव । स्तरिषीष्ट । 'उश्च' इति कित्त्वे गुणाभावे
 स्तृपीष्ट । 'गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः' इति गुणे स्तर्थात् । इत्युभयपदिनः । अथ
 परस्मैपदिनः । शक्ल्ल=सामर्थ्ये, शक्नोति, अशक्नोत् । शक्नोतु । शक्नु-
 यात् । शक्यति । शक्तासि । लृदित्वादिङि अशकत् । शक्यात् । आप्ल =
 व्याप्तौ । दुद्दु=उपतापे । दुनोति । दोप्यति । अदौपीत् । दुदाव, दुदुवतुः ।
 दुदविथ, दुदोध । दुदुविव । दूयात् । हि = प्रेरणे, हेर्चङि ७।३।५६

(अभ्यासात् कुः) इति हस्य बुद्धेन घकारे जिघाय, जिघ्यनुः । जिघयिथ, जिघेथ । जिघियव । हीयात् । अधात्मनेपदिनः । अश्रुद् = व्याप्तौ । अश्रनुते, अश्रनुवाते, अश्रनुवते । अश्रनुत । अश्रनुताम् । अश्रनुषीत । 'स्वरति सूति०' इति वैकल्पिके इटि अशिष्यते अक्षयते । आशिष्ट आष्ट । अश्रनो-
त्तेश्च ७।४।७२ (तरमान्नुद्) इति नुटि आनशे । अशिषीष्ट । अक्षीष्ट ।
इति स्वादयः ।

• अथ तुदादयः । तत्रोभयपदिनः •

तुद = व्ययने । तुदादिभ्यः शः ३।१।७७ ङापोऽपवादः । इति श-
प्रत्यये । अनुबन्धनिवृत्तौ ङित्वाद् गुणाभावे, तुदते, तुदति । तोत्स्यते (ति)
अतुत्त । अतौत्सीत् । तुत्सीष्ट । तुद्यात् । चुद, शुद = प्रेरणे । मिल = सङ्गमे ।
मिलते, मिलति । मेलिष्यते (ति) क्षिप = प्रेरणे । क्षेप्यते (ति) । दिश =
अतिशर्जने, देक्षयते । अदिक्षत (त्) उप + दिश = उपदेशे । कृप् =
विलेखने । क्रक्षयते, कक्षयते । लिङ्क्षिचोः कित्वादमोऽभावे अकृष्ट, अकृक्षत ।
अक्राक्षीत्, अक्राक्षीत् । अकृक्षत् । मुच्छ = मोचने । शे मुचादीनाम्
७।१।२६। (नुम्) इति मित्वाद्गुकारात्परे नुमि अनुबन्धनिवृत्तौ अनुस्वारे
परसवर्णे मुञ्चते, (ति) मोचयते, (ति) अमुक्त, लदित्वादङि अमुचत् ।
मुमुचे, मुमोच । मुमोचिथ, मुमुचिव । मुक्षीष्ट, मुच्यात् । विद् =
लाभे । लुप् = छेदने । लिप = उपदेहे । उपदेहो वृद्धिः । लिम्पते (ति)
लुङि च्लौ तस्य आत्मनेपदेऽवन्यतरस्याम् ३।१।२४ (लिपिसिचिह्वश्चेति च्ले-
रङ्) इति वैकल्पिकेऽङि अलिपत पशे अलिप्त । 'लिपिसिचिह्वश्चेति' नित्य
भङि अलिपत् । लिलिपे लिलेप लिलेपिथ लिलिपिव । लिप्सीष्ट लिप्यात्
पिच = चरणे । अथ परस्मैपदिनः । खिद = परितापे । खिन्दति । खेत्यति

अखेत्सीत् खिद्यात् । कृती = छेदने । कृन्तति 'सेऽसिचि कृतचृतछृदतृद
 नृतः' इति वैकल्पिके इटि कर्त्स्यति कर्तिष्यति । कर्तिता । ओन्नश्चू =
 छेदने । 'ग्रहिज्या०' इति सम्प्रसारणे वृश्चति । 'स्वरतिसूति०' इति
 वैकल्पिके इटि व्रश्चिष्यति व्रचयति । वन्नश्च वन्नश्चिथ वन्नष्ट । वृश्च्यात् ।
 उच्छि = उच्छे । [उच्छः कणश आदानम् । कणिशार्द्यर्जनं शिलम्]
 इति यादवः । उच्छति । औच्छीत् उच्छाञ्चकार । उज्झ = उत्सर्गं ।
 ऊच्छ = गतीन्द्रियप्रलयमूर्तिभावेषु । आच्छीत् आनर्द्धं । इष = गतौ
 इच्छति । 'तीषसह०' इति वैकल्पिके इटि एषिता एष्टा । ऐषीत् । इषेष्
 ईषतुः । लुभ = विमोहने । लोभिता लोब्धा । अलोभीत् । लिख =
 अक्षरविन्याये । मिल = सङ्गमे । कुट = कौटिल्ये । गाङ् कुटादिभ्योऽ-
 ङ्गिणान् ङित् १।२।१ इति ङित्वाद्गुणाभावे कुटिष्यति । कुच = सङ्कोचे ।
 प्रायेणार्थं सम्पूर्वः । संकुचिष्यति । स्फुट = विकशने । स्फुर, स्फुल =
 सञ्चलने । घुट = परिवर्तने । चुट = त्रोटने । पुट = संश्लेषणे । णू =
 स्तवने । नुवति । नुविष्यति । (वृत्) दुमस्जो = शुद्धौ । श्रुत्वेन सस्य शकारे
 'भर्त्ता जश् भशि' इति शस्य जकारे मज्जति । 'मस्जिनशोर्भलि' इति
 नुमि कर्तव्ये [मस्जेरन्त्यात् पूर्वो नुम् वाच्यः] इति जकारात् पूर्वं नुमि
 'स्कोः संयोगाद्यो'० इति सलोपे कुत्वादिकार्ये मङ्चयति । रुजो = भङ्गे ।
 मृश = आमर्शने । 'अनुदात्तस्य०' इति अमागमे म्रचयति पक्षे मर्चयति ।
 अम्राक्षीत् अमार्क्षीत् अमृक्षत् । वि, परा + मृश = विचारे । आ +
 मृश = कण्डने । स्पृश = संस्पर्शने । विश = प्रवेशे । वेचयति । अवि-
 क्षत् । सम् + विश = शयने । आ + विश = आवेशे । उप + विश = उप-
 वेशने । नि + विश = निवेशे (आत्मनेपदे) अभि + नि + विश =

आसक्तौ । निर्+विश = उपभोगे । सृज् = विसर्गे । सचयति सचर्यति ।
 विभाषा सृजिदृशोः ७।२।६५ (थल इट) इति वैकल्पिके इटि ससर्जिथ
 सल्लष्ट, ससर्ष्ट । प्रच्छ = ज्ञोप्साचाम् । 'ग्रहिय्या०' इति सम्प्रसारणे पृच्छति ।
 प्रचयति । पपृच्छतुः पप्रच्छिथ, पप्रष्ट । पृच्छयात् । कृ = विक्षेपे ।
 'ऋत इद्धातोः' इति रपरे इकारे किरति करीष्यति करिष्यति । अकारीत् ।
 'ऋच्छत्यृताम्' इति गुणे चकरतुः । कीर्यात् । गृ = निगारणे । अचि
 विभाषा ८।२।२१ (ओ रो लः) इति वैकल्पिके लत्वे गिलति, गिरति ।
 पद्लृ = विशरणगत्यवसादनेषु । पात्राध्मा० इति सीदादेशे सीदति ।
 सत्स्यति । असदत् । घूर्ण = अमणे । घूर्णिष्यति । दभी = ग्रन्थे ।
 दभति । दर्भिष्यति । अदर्भीत् । ददर्भ दभ्यात् । इति परस्मैपदिनः ।

❀ अथात्मनेपदिनः ❀

पृङ् = व्यायामे । प्रायेणायं व्याङ्पूर्वः । 'रिङ् शयग्लिङ्क्षु' इति ऋतो
 रिङि 'अचिरनु०' इति इयङादेशे व्याप्रियते, व्याप्रियत । व्याप्रियताम् ।
 व्याप्रियेत । व्यापरिष्यते । व्यापर्ता । व्यापृत । व्यापत्रे । व्यापृषीष्ट ।
 शद्लृ = शातने । शदेः शितः १।३।६० (तडानौ) इति आत्मनेपदे
 'पात्राध्मा०', इति शीयादेशे शीयते अशीयत । शीयताम् । शीयेत ।
 अन्यत्र परस्मैपदे शत्स्यति । असत्स्यत् । शत्ता । लृदित्वाद्दिः अशदत्
 शशाद् शेदतुः । शष्ठात् । मृङ् = प्राणत्यागे त्रियते । अत्रियत । त्रिय-
 ताम् । त्रियेत । त्रियते लुङ्लिङोश्च १।३।६१ (शितः आत्मनेपदम्)
 इति नियमात् लडादिषु परस्मैपदे मरिष्यति । अमरिष्यत् । मर्ता । लुङि
 अमृत । ममार । मृषीष्ट । ओविज्जी = भयचलनयोः । प्रायेणायमुत्पूर्वः ।
 उद्विजते । विज इट् १।२।२ (डित्) इति इट् डित्त्वे उद्विजिष्यते ।

उद्विचिजे । उद्विजिषीष्ट । जुषी = प्रीतिसेवनदोः । जुषते । जोषिष्यते ।
 इड् = आदरे । प्रायेणायमाङ्पूर्वः । आद्रियते । आदरिष्यते । आदृता ।
 आदृत । आद्रे । आदृषीष्ट । घृड् = धारणे । इति तुदादयः ।

❀ अथ रुधादयः । तत्रोभयपदिनः । ❀

रुधिर = आवरणे । इर इत्सञ्चार्या लोपे च रुध् धातोस्तप्रत्यये
 टेरेत्वे रुधादिभ्यः श्नम् ३।१।७८ (शपोऽपवादः) इति मित्वाद्चोऽन्ते
 श्नमि अनुबन्धनिवृत्तौ 'श्नसोरत्लोपः' इति श्नमः अकारलोपे
 'ऋषस्तथोर्धोऽधः' इति तकारस्य धकारे भ्रूरो भ्रूरि सवर्णे ८।१।६५
 (हलः लोपः) इति पूर्व-धकारलोपे रुन्धे । अत्र णत्वस्यासिद्धत्वात्
 'नश्चापदान्तस्य०' इत्यनुस्वारे तस्य परसवर्णे तस्यासिद्धत्वान्न पुन-
 र्णकारः । रुन्धाते, रुन्धते । रुन्से, रुन्धाथे, रुन्ध्वे । रुन्धे, रुन्ध्वहे,
 रुन्ध्महे । 'अट्कुप्वाङ्' इति णत्वे रुणद्धि, रुन्धः, रुन्धन्ति । रुणत्सि,
 रुन्धः, रुन्ध । रुणध्मि, रुन्ध्वः, रुन्ध्मः । अरुन्ध, अरुन्धाताम्, अरुन्धत ।
 'हल्ङ्थान्भ्यो दीर्घादिति' तकारस्य लोपे 'ऋर्ला जशोऽन्ते' इति धस्य दकारे
 'वाचसाने' इति वैकल्पिके तकारे अरुणत् अरुणद् । अरुन्धाम्,
 अरुन्धन् । रुन्धाम् । रुणद्भु । 'हुक्लभ्यो हेर्धिः' रुन्धि, रुणधानि रुणधाव
 रुणधाम । रुन्धीत, रुन्ध्यात् । रोत्स्यते, रोत्स्यति । अरुद्ध अरुत्साताम्
 'इरितो वा' इत्यङि अरुधत्, पच्चे अरौत्सीत् । रुत्सीष्ट, रुध्यात् । अनु +
 रुध् = अनुवर्त्तने । अव + रुध् = अवरोधे । उप + रुध् = उपरोधे ।
 वि + रुध् = विरोधे । प्रति + रुध् = प्रतिरोधे । भिदिर = विदारणे ।
 भिन्ते, भिनन्ति । छिदिर = द्वैधोकरणे । विचिर = पृथग्भावे । विङ्क्ते,
 विञ्जाते । विनक्ति । रिचिर = विरेचने । रिङ्क्ते । रिणक्ति । अरिङ्क्ते,

अरिणक् । अरिक्त । अरिचत्, अरैक्षीत् । क्षुदिर = सम्पेपणे । क्षुन्ते, क्षुन्दाते । क्षुणत्ति । अक्षुन्त, अक्षुणत् । युजिर = योगे । प्र + युज् = प्रयोगे । सं + युज् = संयोगे । उत् + युज् = उद्योगे । अनु + युज् = प्रशने । अभि + युज् = आक्रमणे । वि + आ + युज् = व्यायोगे । वि + युज् = वियोगे । उप + युज् = उपयोगे । नि + युज् = नियोगे । अथ परस्मै-पदिनः । भञ्जो = आमर्दने । मित्वादचोऽन्ते रनमि अनुबन्धनिवृत्तौ भनञ्ज् + ति, इति जाते शतान्नलोपः । ६।४।२३ इति धातोर्नकारलोपे कुत्वेन जस्य गकारे चत्वेन ककारे भनक्ति । 'शनसोरत्लोपः' इति अलोपे नकारस्यानुस्वारपरसवर्णयोः भङ्क्तः । भज्जन्ति । अभनक् । भङ्क्षति । अभङ्क्षीत् । बभञ्ज, बभञ्जिथ, बभङ्क्षथ । बभञ्जिव । 'अनिदिताम्' इति नलोपे भज्यात् अञ्ज् = व्यक्तिअक्षयकान्तिगतिषु । अनक्ति, अङ्क्तः । आनक् (ग्) । 'स्वरति०' इति वैकल्पिके इटि अञ्जिष्यति । अङ्क्षति । अञ्जेः सिचिं ७।२।७१ (नित्यमिट्) इति इडागमे, 'इट-ईटि' इति सलोपे अडागमे वृद्धौ आञ्जीत् । आनञ्ज, आनञ्जतुः, आनञ्जिथ आनङ्क्षथ, अज्यात् । अभि + अञ्ज = तैलमर्दने । वि + अञ्ज = प्रकाशने । उत् + अञ्ज = नेत्राक्षने । शिष्ल = विशेषणे । शिनष्टि । शिष्लः । शिषन्ति, शिनत्ति, अशिनट् (ड्) 'हुक्लभ्यो हेधिः' इति हेः धौ कृते 'क्लर्त्वा जश् क्सि' इति षस्य जश्त्वेन ढकारे रनमो नस्य ष्टुत्वेन णकारे पुनः ष्टुत्वेन धस्य ढत्वे 'ऋरो ऋरीति' ढलोपे शिषिढ शिष्यात् । शिनपाणि, शिष्यात्, शेक्षति, अशिषत्, शिष्यात् एवम् पिष्ल = संचूर्णने । मुज्ज = पालनाभ्यवहारयोः । मुनक्ति, अमुनक् । मुनक्तु, मुञ्ज्यात् मोक्षयति, अभौक्षीत्, बुभोज, मुज्यात्, आ + मुज्ज = आभोगे । उप =

सुज = उपभोगे । सम्, परि + सुज = संभोगे । अथात्मनेपदम् ।
 भुजोऽनवने १।३।६६ (तडानौ) इत्यात्मनेपदे सुङ्क्ते, असुङ्क्ते, सुङ्-
 क्तम्, भङ्गीत । भोचयते, अभुक्त, वुभुजे, मुच्चीष्ट । जिङ्न्धी = दीप्तौ ।
 अनुबन्धनिवृत्तौ 'श्राञ्चलोपः' इति धातोर्नलोपे श्रमोऽकारलोपे तकारस्य
 धकारे धातुधकारलोपे इन्धे, इन्धाते, इन्धते । ऐन्ध । इन्धाम् । इन्त्स्व
 इनधै, इनधावहै । इन्धीत, इन्धिष्यति, ऐन्धिष्ट, इन्धाञ्चक्रे, इन्धिषीष्ट ।
 विद् = विचारणे । चत्वे तलोपे विन्ते, विन्दाते । अविन्त, विन्ताम्,
 विन्दीत, वेत्स्यते, अविन्त, विविदे, वित्सीष्ट—

वेत्ति रूपं विद = ज्ञाने, विन्ते विद = विचारणे ।

विद्यते विद = सत्तायाम्, लाभे विन्दति विन्दते ॥ इति रुधादयः

ॐ अथ तनादयः । तत्रोभयपदिनः ॐ

तनु = विस्तारे । तनादिकृञ्भ्य उः ३।१।७६ (सार्वाधातुके कर्त्तरि).
 इति उकारे विकरणे तनुते, तनोति । अतनुत, अतनोत् । अनुताम्,
 तनोतु । तन्वीत, तनुयात् । तनिष्यते, तनिष्यति । तनादिभ्य-
 स्तथासोः २।१।७६ (सिचो लुग्वा) इति सिचो लुकि 'अनुदात्तोपदेश'
 इति नलोपे अडागमे अतत, अतनिष्ट । अतनिषाताम् । अतनिषत् ।
 अतथाः । अतनिष्ठाः । अतनिषाथाम् अतनिध्वम् । अतनिषि,
 अतनिष्वहि अतनिष्महि । अतानीत् । अतनीत् । तेने । ततान ।
 तनिषीष्ट । तन्यात् । वि + तनु = विस्तारे । सम् + तनु =
 सन्ताने । क्षिणु = हिंसायाम् । [उप्रत्यये लघूपधस्य गुणो वा]
 इति वार्त्तिकबलात् वैकल्पिके धातोरुपधागुणे क्षेणुते, क्षिणुते ।
 क्षेणोति क्षिणोति । अक्षित, अक्षेणिष्ट, अक्षेणीत् चिक्षिणे, चिक्षेण ।

चेणिपीष्ट क्षिण्यात् । पृवम् वृणु = अदने । हुकृञ् = करणे । अंत-
 उत्सार्वधांतुके ६।४।११० (क्लितिं करोतेः) इति करोतेरकारस्योकारे
 कुरुते, 'हलि चेति' प्राप्तस्य दीर्घस्य न भर्कुच्छुराम् ना२।७६ (उपधाया-
 दीर्घः) इति निषेधे कुर्वन्ति, नित्यं करोतेः ६।४।१०८ (उतः लोपः म्बोः)
 इति उकारलोपे कुर्वहे, कुर्महे । करोति, कुरुतः कुर्वन्ति । अकुरुत, अक
 रोत् । कुरुताम्, करोतु । कुर्वन्ति । ये^३ च ६।४।१०६ (उंतो लोपः नित्यं
 करोतः) इति उकारलोपे दीर्घाभावे 'कुर्यात्' 'उस्यपदान्तात्' कुर्युः ।
 करिष्यते, करिष्यति कर्ता । अकृत, अकार्पात् । चक्रे, चकार । कृपीष्ट
 क्रियात् । अप + कृ = अपकारे । अप + आ + कृ = दूरीकरणे । सम् +
 कृ = संस्कारे । अनु + कृ = अनुकरणे । वि + कृ = विकारे । अधि +
 कृ = अधिकारे । प्रति + कृ = उपायकरणे । परि + कृ = परिष्कारे ।
 उप + कृ = उपकारे । वि + आ + कृ = व्याख्याने । वि + प्र + कृ =
 अपकारे । प्र + कृ = प्रकर्षकरणे । सम् + कुरुते इत्यत्र सम्पर्युपेभ्यः
 करोतौ भूपणे ६।१।१३७ समवाये च ६।१।१३८ सुट् कात् पूर्वः
 ६।१।१३६ इति कात् पूर्व सुटि अनुबन्धनिवृत्तौ मोऽनुस्वारे संस्कुरुते ।
 संस्करोति । 'आदेशप्रत्यययोः' इति पत्वे परिष्कुरुते । परिष्करोति ।
 अलम् + कृ = अलङ्कारे । उरी, उररी + कृ = स्वीकारे । पुरस् + कृ =
 पूजायाम् अप्रतः करणे च । तिरस् + कृ = भर्त्सने । वहिष् + कृ = दूरी-
 करणे पृथक्कारे वा । सत् + कृ = सत्कारे । नमस् + कृ = प्रह्वीभावे ।
 सजूप् + कृ = साहाय्यकरणे । धिक् + कृ = धिक्कारे । अथात्मनेपदम् । मनु =
 अवबोधने । मनुते । मंस्यते । अमंस्त । मेने । मंसीष्ट । इति तनादयः ।

ॐ अथ क्रयादयः । तत्रोभयपदिनः ॐ

दुक्रीञ् = द्रव्यविनिमये । (क्रयविक्रये) क्रयादिभ्यः शना
 ३।१।८१ (सार्वधातुके कर्तरि) इति शनाविकरणे अनुबन्धनिवृत्तौ
 'ई हल्यघोः' इति ईत्वे णत्वे क्रीणाते । 'शनाभ्यस्तयोरातः' इति आलोपे
 क्रोणाते क्रोणते । क्रीणाति । क्रीणीतः । क्रीणन्ति । अक्रीणीत । अकृ-
 णात् । क्रीणीताम् । क्रीणातु । क्रीणीत । क्रीणीयात् । क्रोष्यते (ति) ।
 अक्रोष्ट । अक्रोषीत् । चिक्रिये । चिक्राय । चिक्रियतुः । चिक्रियथ, चिक्रोथ
 चिक्रियिव । क्रोषीष्ट । क्रीयात् । वि + क्री = विक्रये । प्रीञ् = तर्पणे ।
 श्रीञ् = पाके । षिञ् = बन्धने । पूञ् = पवने । प्वादीनां ह्रस्वः ७।३।८०
 (शिति) इति धातोरुकारस्य ह्रस्वे पुनीते । पुनाति । पविष्यते । अप-
 विष्ट । अपावीत् । पुपुवे । पुपाव पुपुवतुः । पविषीष्ट । पूयात् । लूञ्
 छेदने । धूञ् = कम्पने । वृञ् = वरणे । 'वृतो वेति' वैकल्पिके इड्-
 दीर्घे वरीष्यते, वरिष्यते । 'लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु' इति वैकल्पिके इटि
 'वृतो वेति' वैकल्पिके दीर्घे च अवरिष्ट, अवरिष्ट । इडभावपक्षे उदोष्ट्य-
 पूर्वस्य ७।१।१०२ (ऋतः धातोः) इति रपरे उकारे 'हलि चेति' दीर्घे
 अडागमे अवर्द्ध । अवारीत् 'सिचि च परस्मैपदेषु' इति इटो दीर्घा-
 भावे अवारिष्टाम् । 'ऋच्छ्रुताम्' इति गुणे ववरे । ववरतुः । 'लिङ्
 सिचोः' इति वैकल्पिके इटि 'न लिङि' इति इटो दीर्घाभावे वरिषीष्ट
 इडभावपक्षे 'उदोष्ट्यपूर्वस्य' इति रपरे उत्वे दीर्घे वूर्षीष्ट । वूर्यात् ।
 ग्रह = उपादाने । 'ग्रहियाम्' इति सम्प्रसारणे गृहीते । गृह्णाति । अगृ-
 हीत । अगृह्णात् । गृह्णीताम् । गृह्णातु । हलः शनः शानञ्चौ ३।१।८३
 इति शनः ज्ञानचि अनुबन्धनिवृत्तौ हेर्लुकि णत्वे गृहाण । गृहीत ।

गृहीयात् । ग्रहोऽल्लिटि दीर्घः ७।२।३७ (इटः) इति इटो दीर्घे ग्रही-
 ष्यते (ति) अग्रहीष्ट, 'ह्यन्तच्छण०' इति वृद्धिनिपेधे अग्रहीत् । इटो दीर्घे
 अग्रहीष्टाम् । लिटि आत्मनेपदे पूर्व 'ग्रहिज्या०' इति सम्प्रसारणे ततो
 द्वित्वादिकार्ये जगृहे । खलि द्वित्वादिकार्ये 'लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्' इति
 सम्प्रसारणे 'अत उपधाया' इति वृद्धौ जग्राह । पूर्व 'ग्रहिज्या०' इति
 सम्प्रसारणे द्वित्वादिकार्ये जगृहतुः जग्रहिय जगृहिव । ग्रहीषीष्ट गृह्यात् ।
 प्र + ग्रह = रश्मिग्रहणे । सम् + ग्रह = संग्रहे । अनु + ग्रह = दया-
 याम् । अव + ग्रह = शोषणे । वि + ग्रह = युद्धे । परि + ग्रह =
 स्वीकारे । आ + ग्रह = हठे । सत्य + आ + ग्रह = दृढस्थितौ । दुर् +
 आ + ग्रह = हठेनासत्यपक्षस्थापने । अथ परस्मैपदिनः । ज्ञा = अवबोधने ।
 'ज्ञाजनोंर्जा' इति जादेशे दीर्घनिर्देशाद् ह्रस्वाभावे जानाति । ज्ञास्यति ।
 अज्ञासीत् । जज्ञौ । ज्ञेयात्, ज्ञायात् । पुष = पुष्टौ । मन्थ = विलोडने ।
 मन्थाति । ग्रन्थ = सन्दर्भे । बन्ध = बन्धने । भग्त्स्यति । बन्धा । अभा-
 न्त्सीत्, अवान्धाम् अमान्तसुः । बध्यात् । नि, प्र + बन्ध = वाक्य-विस्तारे ।
 उद् + बन्ध गलरज्ज्वा मारणे । निर् + बन्ध = आग्रहे । प्रति + बन्ध =
 निरोधे । भृद् = क्षोभे । अश = भोजने । मुप = स्तेये । मुष्णाति । कुप =
 निष्कर्षे । निरः कुपः ७।२।४६ (बलादेरार्द्धधातुकस्येट् वा) निष्कोपिष्यति,
 निष्कोच्यति । निरक्रोषीत्, निरकुक्षत् । क्षुभ = सञ्चलने । क्षुभ्नादिषु च
 ८।४।३६ इति खत्वनिपेधे क्षुभ्नाति । क्षुभाण । (संयोगाभावात् खत्व-
 निपेधः । इति परस्मैपदिनः । वृङ् = संभक्तौ । वृणोति । वरीष्यते वरिष्यते ।
 'लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु' इति वैकल्पिके इष्टि अवरीष्ट, अवरिष्ट, अचृत ।
 'न लिङि' इति दीर्घाभावे वरिषीष्ट वृषीष्ट । इत्यात्मनेपदम् कथादयश्च ।

❀ अथचुरादयः तत्रोभयपदिनः ❀

चुर = स्तेये । इति चुर धातोः सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लो
 कसेनालोमत्वचवर्मवर्णचूर्णचुरादिभ्यो णिच् ३।१।२५ (स्वार्थे) इति
 खिचि अनुबन्धनिवृत्तौ गुणे चोरि इत्यस्य सनाद्यन्ता धातवः ३।१।३२
 इति धातुत्वात्लटि तत्स्थाने णिचश्च १।३।७४ (कर्त्रभिप्राये क्रियाफले
 आत्मनेपदम्) इत्यात्मनेपदे तप्रत्यये टेरेत्वे गुणे अयादेशे चोरयते
 (ति) लुङि 'खिश्रिद्रुसुभ्यः० इति च्लेः चङि अनुबन्धनिवृत्तौ णेरनिटि
 ६।४।५१ (आर्द्धधातुके लोपः) इति णिलोपे [प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्]
 इति नियमाद् णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः ७।४।१ इति ह्रस्वतया ओकारस्य
 उकारे चुर इत्यस्य 'चङि' इति द्वित्वे अभ्यासादिकार्ये चुचुर + अत
 इति स्थितौ सन्वद्भ्युनि चङ्परेऽनङ्लोपे ७।४।६२ (णौ अङ्गस्य
 अभ्यासे णौ) इति सन्वद्भावे दीर्घो लघोः ७।४।६४ (सन्वद्भावे
 अभ्यासस्य) इति दीर्घे अडागमे अचूचुरत् (त्) चोरयाञ्चके (चकार)
 (वभूव) (मास) चोरयिषीष्ट, चोर्यात् । एवं सर्व एव चुरादिधातव
 उभयपदिनः सेटश्च रूपाण्यपि प्रायः समानान्येव भवन्ति । लुङि
 विशेषः । तथाहि—भक्त = अदने । अबभक्तत् (त्) अर्च = पूजायाम् ।
 लुङि 'चङि' इति द्वित्वे कर्तव्ये 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति रेफविशिष्टस्य
 'चि' इत्यस्य द्वित्वे प्राप्ते न न्द्राः संयोगादयः ६।१।३ (द्विः) इति
 रेफस्य द्वित्व-निषेधेन 'चि'मात्रस्य द्वित्वे 'णेरनिटि' इति द्वितीयस्य शिचो
 लोपे हलःस्वरयोगे 'आडजादीनाम्' इत्यादि 'आटश्च' इति वृद्धौ आचिंचत्
 (त्) अर्ज = अर्जने । अर्ह = पूजायाम् । ईर = क्षेपे । उद्+ईर =
 उच्चारणे । प्र + ईर = प्रेरणायाम् । सम् + ईर = कम्पने । कुत्स =

निन्दायाम् । कृत् = संशब्दने । णिचि उपधायाश्च ७।१।१०१ (ऋत
इत् धातोः) इति स्फरे इकारे उपधायाश्च ८।२।७८ (हलि दीर्घः वोः)
इति इकारस्य दीर्घं कीर्तयते (ति) लुङि उर्ऋत् ७।१।७ (उपधायाः
चट्परे णौ) इति वैकल्पिके ऋदादेशे कृत्-इत्यस्य द्वित्वादिकार्ये
अचीकृतत् (त्) पक्षे अचिकीर्तत् (त्) चल = शोधने । चालयते
(ति) लुङि द्वित्वादिकार्ये सन्वद्भावे संन्यतः ७।१।७६ (अंभ्यासस्य
इत्) इति अंभ्यासाकारस्य इकारे अचिचलत् (त्) खडि = भेदने ।
मर्ह = कुत्सायाम् । गुप = गोपने । घट्ट = चालने । घुपिर् = विशब्दने ।
चट = भेदने । उत् + चट = उच्चाटने । चर्व = चर्वणे । चिति =
स्मृत्याम् । चूर्ण = पेपणे । छन्द = प्रलोभने । उप + छन्द = प्रार्थ-
नायाम् । तप = दाहे । तड = आघाते । तर्ज = भर्त्सने । तर्क =
वितर्के । तिज = निशाने । पट = विदारणे । उत् + पट = उन्मूलने ।
पाल = रक्षणे । पीड = बाधने । निस् + पीड = निष्पीडने । पुप =
पोषणे । पूज = पूजायाम् । पूर = आप्यायने । भर्त्स = तर्जने । भू =
चिन्तायाम् । भाविनि लुङि [णिचि अच आदेशो न स्याद् द्वित्वे
कर्तव्ये] इति नियमात् वृद्ध्यभावे 'भू + इ' इत्यस्य घातुत्वात् लुङि
तत्स्थाने त-प्रत्यये च्लेश्चडि 'खेरनिटि' इति णिलोपे भू + अत् इति
स्थितौ 'चडि' इत्यनेन 'भू' इत्यस्य द्वित्वादिकार्ये सन्वद्भावे च ओः
पुयंण्यपरे ७।१।८० (संनि अंभ्यासस्य इत्) इति अंभ्यासो-
कारस्य इत्वे दीर्घं च अडागमे अवीभवत् (त्) भूप = अलङ्कारे ।
मडि = भूपायाम् । मान = पूजायाम् । मार्ग = अन्वेषणे । मृजूप् =
शुद्धौ । णिचि मृजेवृद्धिः ७।२।११४ (इको धातुप्रत्यये) इति वृद्धौ

मार्जि इत्यस्य धातुत्वाल्लडादौ मार्जयते (ति) मत्रि = गुप्तभाषणे ।
 मृष = तितिक्षायाम् । मोक्ष = मोक्षणे । यत = ताडने । यत्रि = बन्धने ।
 लक्ष = दर्शने । लधि = लङ्घने । लड, लल = उपसेवायाम् विलासे च ।
 लोक्, लोच = दर्शने । वच = परिभाषणे । वृजी = वर्जने । वञ्चु = विप्र-
 लम्भे । सान्त्व = समाशवासने । अथादन्ताः । कथ = वाक्यप्रबन्धे । गिञ्चि
 अतो लोपः ६।४।४८ (आर्द्धधातुके) इति अलोपे तस्य स्थानिवद्भा-
 वादुपधावृद्धेरभावे कथि इत्यस्य धातुत्वाल्लटि कथयते (ति) अचकथत
 (त्) अवधीर = अनादरे । कर्ण = श्रवणे । कल = संख्याने । परि +
 आ + कल = बोधे । सम् + कल = योजने । वि + अव + कल = गुणने ।
 क्षप = अतिवाहने । गण = संख्याने । ई च गणः ७।४।१७ (अभ्यासस्य
 चङ्परि शौ) अजीगणत (त्) अजगणत (त्) गवेष = मार्गणे । दण्ड =
 ताडने । पार = शक्तौ । मह = पूजायाम् । मिश्र = संयोजने । गुण =
 अभ्यासे । चित्र = चित्रीकारे । मूत्र = प्रस्त्रावे । रच = निर्माणे । रस =
 आस्वादे । नि, निर् + रूप = विवरणे । वर = शीप्सायाम् । वर्ण =
 रङ्गने । निर् + वर्ण = दर्शने । वास = सुरभीकारे । विडम्ब = अनुकारे ।
 वीज = कम्पने व्यजनकरणे च । व्यय = धनव्यये । शील = अनुशीलने ।
 श्लथ, श्रथ = दौर्वल्ये शिथिलीकारे च । सभाज = सत्कारे । सूच =
 व्यक्तीकारे । स्तेन = चौर्ये । स्पृह = इच्छायाम् । आगर्वान्ता अदन्ताः
 केवलमात्मनेपदिनः । अर्थ = याचने । अग्लोपित्वात् सन्वद्भावाभावेन
 इत्वाद्यभावे आर्तथत । अनु, अभि, प्र + अर्थ = प्रार्थनायाम् । सम् +
 अर्थ = दृढीकारे । वि, निर्, अप + अर्थ = व्यर्थोकारे । मृग = अन्वेषणे ।
 गर्व = माने । इत्यात्मनेपदिनश्चुरादयश्च समाप्ताः ।

अथ ण्यन्तप्रक्रिया ।

अत्र सनादिशिङन्ता द्वादश प्रत्ययाः सन्ति । यदन्तानां सर्वेषां 'सनाद्यन्ता धातवः' इति धातुसंज्ञार्या लडादिकार्यं विधीयते । तत्र प्रेरणार्थं सर्वेभ्येऽपि पूर्वगणपठितेभ्यो मूल-धातुभ्यो णिच् प्रत्ययो भवितुं मर्हति । इह हि णिजन्तप्रक्रियाप्रयोगे पूर्व-(मूल-) धातोः कर्तुः प्रेरयिता प्रयोजककर्तृत्व्युच्यते । णिच्प्रत्ययेन स एवोक्तो भवति । यतो हि 'हेतु-मति च' इति सूत्रेण प्रयोजकव्यापारे एव णिच् विधीयते । इत्येवं णिचा प्रयोजककर्तृरुक्तत्वात् तत्र प्रथमा विभक्तिर्भवति । तदनुसारमेव णिजन्त-क्रियार्या पुरुषवचनानि च भवन्ति । पूर्व-(मूल-) धातोः कर्ता तु इह प्रयोज्यकर्तृत्व्युच्यते । स चेह कर्तृवाच्येऽपि णिजन्तप्रयोगे णिचाऽनभिधीय मानत्वाद्नुक्तो भवति । अतस्तत्र तृतीया विभक्तिर्जायते । कियर्ता परिगणितानां धातूनां प्रयोगे सूत्रबलात् तस्य कर्मत्वं भवति । ततश्च तत्रानुक्ते कर्माणि द्वितीया विभक्तिर्जायते । अयमत्र संग्रहः—

गमनाहारबोधार्थशब्दाकर्मकधातुपु ।

अणिजन्तेषु यः कर्ता स्थाणिजन्तेषु कर्म सः (इति)

णिजन्तप्रयोग-सिद्धिप्रकारो यथा—देवभाषाभ्युदयो भवति तं डा० वीरमणिरूपाध्यायः प्रेरयति । इत्यर्थे उपाध्यायमहोदयो देवभाषाभ्युदयं भावयते भावयति वा । इह भवन-क्रियार्या स्वतन्त्रकर्तृभ्युदयस्य स्वतन्त्रः कर्ता १।१।१४ (क्रियार्याम्) इति कर्तृ-संज्ञार्या तत्रयोजकस्य उपाध्यायमहोदयस्य तु तत्रयोजको हेतुश्च १।१।१५ (चात् कर्ता) इति हेतु-संज्ञायाम् हेतुमति च ३।१।२६ (णिच्) इति प्रयोजकव्यापारे प्रेरणार्थं

णिचि अनुबन्धनिवृत्तौ वृद्धौ च भावि इत्यस्य धातुत्वाद्लुटि तत्स्थाने 'णिचश्च'
 इत्यात्मनेपदे तप्रत्यये टेरेत्वे शवाद्दौ भावयते । परस्मैपदे भावयति । अत्र
 प्रयोजककर्तृव्यापारे णिडिविधानात्तत्कर्तुरुपाध्यायमहोदयस्योक्ततया तत्र
 प्रथमा भवनक्रियाकर्तुर्देवभाषाभ्युदयस्य त्वनुक्तत्वात्तत्र तृतीयाप्राप्तौ
 गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकारणामणि कर्ता स गौ १।४।२२
 (कर्म) इति कर्मसंज्ञायाम् 'कर्मणि द्वितीया' इति द्वितीया विभक्तिर्जायते ।
 इत्थमन्यत्रापि ज्ञेयम् । अभावयत (त्) भावयताम् (त्) भावयेत (त्)
 भावयिष्यते (ति) अभावयिष्यत (त्) भावयिता । अवीभवत (त्)
 भावयाञ्चक्रे (लचकार) (स्वभूव) (मास) भावयिषीष्ट, भाव्यात् ।
 काशीपरिडितसभाध्यक्षो भारतपरिजातकाव्यं शृणोति शृण्वन्तं तं स्वामि-
 भगवदाचार्यः प्रेरयति । इत्यर्थे स तं तत् श्रावयते (ति) इह श्रु-
 धातोर्णिचि अनुबन्धनिवृत्तौ वृद्धौ च आवादेशे श्रावि इत्यस्य धातुत्वात्
 लडादिकार्ये श्रावयते (ति) लुङि [णिच्यच् आदेशो न स्याद् द्वित्वे
 कर्तव्ये] इति नियमाद् श्रु इ+अत इत्यत्र श्रुमात्रस्य द्वित्वे अभ्यासकार्ये
 णिलोपे गुणे अडागमे अशुश्रवत इति ज्ञाते स्रवतिशृणोतिद्रवति
 प्रवतिप्लवतिच्यवतीनां वा ७।४।८१ (अभ्यासोकारस्य इत् अपरे
 धात्वचरे) इति वैकल्पिके इकारे अशिश्रवत (त्) अशुश्रवत (त्)
 एवम् द्रावयते (ति) अदिद्रवत (त्) आदुद्रवत (त्) इत्यादि ।
 देवप्रकाशो भाष्यमधीते तं ब्रह्मदत्तजिज्ञासुः प्रेरयते । इत्यर्थे जिज्ञासु-
 महोदयः देवप्रकाशं भाष्यमध्यापयते (ति) अत्र अधिपूर्वकाद् इहधातो-
 णिचि वृद्धौ यणि ध्ये + इ इत्यत्र क्रोङ्जीनां गौ ६।१।४८ (पुचः आत्) इति
 आत्वे अर्तिहीवलीरीकन्यूचमाय्यातां पुगौ ७।३।३६ इति पुगा-

गमे अध्यापि इत्यस्य धातुत्वाल्लडादिकार्ये अध्यापयते (ति) लुङि
 णिजन्तादिङः सप्रत्यये च्लेश्रद्धि णौ च संश्रद्धोः २।४।११ (इङः गाङ्)
 इति गाटादेशे पुकि 'णौ चट्युपधाया०' इति ह्रस्वे 'गप्' इत्यस्य द्वित्वे
 अभ्यासकार्ये सन्वद्भावे दीघ अडागमे यणि अर्धजोगपत (त्) पक्षे
 'क्रीट्जोर्ना णौ' इत्यात्वे पुकि अधि आपि इत्यत्र 'अजादे द्वितीयस्य'
 इति 'पि' मात्रस्य द्वित्वे अन्त्यणिलोपे आटि वृद्धौ यणि अध्यापिपत (त्)
 एवं क्रापयते (ति) अचिक्रपत (त्) हेपयते (ति) अजिहिपत (त्)
 छात्रः गवेपर्णा करोति तं पं० रामाज्ञापाण्डेयः प्रेरयति । इत्यर्थे छात्रेण
 पाण्डेयमहोदयो गवेपर्णा कारयते (ति) हारयते (ति) अजीहरत (त्)
 लेखयते (ति) नोदयते (ति) दर्शयते (ति) पाचयते (ति) अन्तेवासी
 तिष्ठति तिष्ठन्तं तम् आचार्यः कपिलदेवः प्रेरयति । इत्यर्थे आचार्यमहो-
 दयस्तं स्थापयते (ति) लुङि स्थापि + अत इत्यत्र तिष्ठतेरित् ७।४।१
 (उपधायाः चङ् परे णौ) इति आकारस्येकारे णिचो लोपे स्थिप्
 इत्यस्य 'चङि' इति द्वित्वे 'शर्पूर्वाः खयः' इति तकारशेषे 'आदेशप्रत्य-
 ययोः' इति पत्वे ष्टुत्वे अडागमे अतिष्ठिपत (त्) गमयते (ति) अत्र
 गमेणो उपधावृद्धौ मितां ह्रस्वः ६।४।६२ (उपधाया णौ) इति ह्रस्वे
 गमीत्यस्य धातुत्वाल्लडादौ गमयते (ति) लुङि अजीगमत (त्) ज्ञपयते
 (ति) अजीज्ञपत (त्) घटयते (ति) अजीघटत (त्) इति स्यन्तप्रक्रिया ।

ॐ अथ सन्नन्तप्रक्रिया ॐ

पठितुमिच्छति = पिपठिपति । इति विग्रहे षट् धातोः धातोः
 कर्मणः समानकर्तृकादिच्छ्रयां वा ३।१।७ (सञ्) इति सनि अनुबन्ध-
 निवृत्तौ सन्न्यङोः ६।१ ६ (एकाचो द्वे प्रथमस्य अजादेद्वितीयस्य

अनेभ्यस्तस्य धातोः) इति 'पठ्' इत्यस्य द्वित्वे अभ्यासकार्ये 'सन्यतः'
इति अस्य इत्वे सनश्चाद्धधातुकत्वाद् 'आद्धधातुकस्येड्वल्लादेः इति इटि-
सस्य षत्वे पिपठिष इत्यस्य धातुत्वान्त्वल्लटि तत्स्थाने 'शेषात्कर्तरि परस्मै-
पदम्' इति तिपि शपि अनुबन्धनिवृत्तौ 'अतो गुणे' इति पररूपे
पिपठिषति । अपिपठिषत् । पिपठिषतु । पिपठिषेत् । 'अतो लोपः' इति
सनोऽकारस्य लोपे पिपठिपिष्यति । अपिपठिषीत् । पिपठिषाञ्चकार । पिप-
ठिष्यात् । अत्तुमिच्छति=जिघत्सति इति विग्रहे अदेः सनि 'लुङ्सनोर्धस्लृ'
इति घस्लादेशे अनुबन्धनिवृत्तौ धातोर्द्वित्वे अभ्यासकार्ये 'सस्याद्ध-
धातुके' इति सस्य तकारे जिघत्स इत्यस्य धातुत्वान्त्वल्लडादौ जिघत्सति ।
कर्तुमिच्छति = चिकीर्षति । इति विग्रहे कृधातोः सनि द्वित्वादिकार्ये
चिकृष इति स्थितौ अज्झनगमां सनि ६।४।१६ ('दीर्घो भूलि) इति
ऋकारस्य दीर्घे इको भूल् १।२।६ (सन् कित्) इति सनः 'कित्वेन' ऋत
इद्धातोः' इति इरि 'हलि च' इति उपधादीर्घे चिकीर्ष इत्यस्य धातुत्वा-
न्त्वल्लडादौ चिकीर्षति । भवितुमिच्छति=बुभूषति । इति विग्रहे भूधातोः
सनि द्वित्वादौ सनि ग्रहं गुहोश्च ७।२।१२ (उकः नेट्) इति इग्नि-
पेधे बुभूष इत्यस्य धातुत्वान्त्वल्लडादौ बुभूषति । इति सन्नन्तप्रक्रिया ।

ॐ अथ यङन्तप्रक्रिया ॐ

अतिशयेन पुनः पुनः भवति=बोभूयते । इति विग्रहे भूधातोः धातोरे-
काचो हलादेशः क्रियासमभिहारे यङ् ३।१।२२ इति यङ् प्रत्यये 'सन्यटोः'
इति धातोर्द्वित्वे अभ्यासकार्ये गुणो यङ्लुकोः ७।४।२२ (अभ्यासस्य) इति
अभ्यासगुणे 'बोभूय' इत्यस्य धातुत्वान्त्वल्लडादौ टिदन्ततया आत्मनेपदे शपि
पररूपे बोभूयते । अबोभूयत । बोभूयताम् । बोभूयेत । अतो लोपे बोभू-

यिप्यते । अबोभूयिष्ट । बोभूयाद्भक्ते । बोभूयिपीष्ट । दोद्रूयते । नेनीयते । शोशीयते । शोशुच्यते । यस्य हलः ६।४।४६ (लोपे आर्धधातुके) इति यलोपे शोशुचिप्यते । वेभिद्यते । लप् धातो यङि द्वित्वादौ ललप्य इति स्थिते दीर्घोऽकितः ७।४।२३ (अभ्यासस्य) इति अभ्यासदीर्घे 'लालप्य' इत्यस्य धातुत्वाल्लडादौ लालप्यते । वाभज्यते । कुटिलं व्रजति = वाव्रज्यते । इति विग्रहे व्रजधातोः नित्यं कौटिल्ये गतौ ३।१।२३ (यङ्) इति कौटिल्यार्धे यङि द्वित्वादौ अभ्यासदीर्घे 'वाव्रज्य' इत्यस्य धातुत्वाल्लडादौ वाव्रज्यते । चाचल्यते । वृत् धातोः यङि द्वित्वादिकार्ये रीगृत्तुर्पधस्य च ७।४।२० (अभ्यासस्य धातोः यङ्गुकोः) इति कित्वाद्भ्यासान्ते रीगागमे 'वरीवृत्य' इत्यस्य धातुत्वाल्लडादौ वरीवृत्यते । दरीदृश्यते । ग्रहेः सम्प्रसारणे जरीगृह्यते । रीङ् ऋतः ७।४।२७ (अकृत्सार्वधातुकयोः यिच्चवौ च) इति ऋकारस्य रीङि जेहोयते चेक्रीयते । दाधातोस्तु 'द्युमास्था०' इति ईत्वे 'अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः' इति दीर्घे द्वित्वादिकार्ये देदीयते । पेपीयते । तेष्टीयते इत्यादि । इति यङन्तप्रक्रिया ।

❀ अथ यङ्लुगन्तप्रक्रिया ❀

अतिशयेन पुनः पुनः भवति = बोभवीति । इति विग्रहे यङि द्वित्वापेक्षया प्रथमं यङोऽचि च २।१।७४ (लुक्) इति यङो लुङि ततः प्रत्ययलक्षण्येन यङन्तत्वाद् द्वित्वे 'गुणो यङ्लुकोः' इति गुणे 'अभ्यासे चर्च' इति जश्त्वे 'बोभू' इत्यस्य धातुत्वाद्द्वि 'शेषात्कर्तरि परस्मैदम्' इति परस्मैपदे तिपि शपि 'चर्करीतञ्च' इति यङ्लुङन्तस्यादादौ पाठात् 'अदिप्रभृतिभ्यः शपः' इति शपो लुकि यङो वा ७।३।६४ (पिति हलि सार्वधातुके ईट्) इति तिपः पाक्षिके ईडागमे 'बोभूतु तेतिक्ते' इति

छन्दसि निपातनात् 'भूसुवोस्तिङि' इति गुणनिषेधस्य भाषायां यङ्लुकि
 अप्रवृत्त्या 'सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः' इति गुणे अवादेशे बोभवीति,
 बोभोति । बोभूतः 'अदभ्यस्ताद्' इति ऋस्याति 'अचि श्नु०' इति
 उवङि वोमुवति । अबोभवीत्, अबोभोत् अबोभूतुः । बोभवीत्,
 बोभोत् । बोभूयात् । बोभविष्यति । लुङि च्लौ तस्य सिचि 'गातिस्था०'
 इति सिचो लुकि 'यङो वा' इति पाक्षिके ईटि गुणं बाधित्वा नित्यत्वात्
 बुगागमे अबोभूवीत् अबोभोत् । अबोभूतुः । बोभवाञ्चकार, बोभूयात् ।
 शुच् धातोर्यङ्लुकि द्वित्वादिकार्ये पाक्षिके ईटि 'न धातुलोप आर्द्ध-
 धातुके १।१।४ (ईको गुणवृद्धी) इति गुणनिषेधं शोशुचीति शोशोक्ति-
 शोशुक्त इत्यादि । लालपीति, लालसि । लालपिष्यति । अलालपीत् ।
 वृत् धातोः यङ्लुकि स्रिक्चौ च लुङि ७।४।११ (ऋर्दुपधस्य अभ्या-
 सस्य रीक्) इति पाक्षिके अभ्यासस्य रीकि कृते 'चरीवृत्' इत्यस्य धातु-
 त्वाल्लङादिकार्ये चरीवृतीति पक्षे चरिवृतीति चर्ववृतीति । ईडभावपक्षे
 चरीवर्त्ति चरिवर्त्ति चर्वर्त्ति इत्यादि । अहेस्तु जाग्रहीति जाग्रहि जागृढः
 जागृहति । कृधातोः यङ्लुकि ऋत्तश्च ७।४।१२ (अभ्यासस्य रीक् स्रिक्चौ
 च लुकि) इति पाक्षिके अभ्यासस्य रीकि चरीकृ इत्यस्य धातुत्वाल्लङादि-
 कार्ये चरीकरीति, चरिकरीति, चर्करीति । चरीकति, चरिकति, चर्वति ।
 दादेति, दादाति, दादितः, दाददति । इति यङ्लुटन्तप्रक्रिया ।

ॐ अथ नामधातुप्रक्रिया ॐ

आत्मनः पुत्रमिच्छति = पुत्रीयति । इति विप्रोः सुंपः आत्मनः कथंचे
 १।१।४८ (इच्छंयाम् समानकर्तृकात्, कर्मणः) इति पुत्रमिति सुवन्तात्
 यच्च श्नुयन्वनिवृत्तौ 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' इति सुपो लुकि

क्यचि च ७।१।३३ (अस्य ई) इति पुत्राकारस्य ईकारे पुत्रोय इत्यस्य
 धातुत्वाल्लडादौ पुत्रीयति । पुत्रीयिष्यति काम्यच्च ३।१।६ (उक्तार्थे) इति
 काम्यचि अनुबन्धनिवृत्तौ सुपो लुकि च पुत्रकाम्य इत्यस्य धातुत्वाल्लडादौ
 पुत्रकाम्यति । पुत्रकाम्यिष्यति । पुत्रमिवाचरति = पुत्रीयति छात्रम्
 इति विग्रहे । उपमानादाचार्ये ३।१।१० (कर्मणः सुपः क्यच्) इति
 पुत्रमिति सुवन्तात् क्यचि पूर्ववत्कार्ये पुत्रीयति । विष्णुयति द्विजम् ।
 गर्दभीयति वृषम् । वृषभीयति गर्दभम् । प्रावारीयति कम्बलम् । प्रासादे
 इवाचरति = प्रासादीयति कुट्या कौटिल्यः । इति विग्रहे [अधिकरणाच्चेति
 वक्तव्यम्] इति वार्तिकवलात् प्रासादे इति अधिकरणसुवन्तात् क्यचि
 पूर्ववत्कार्ये प्रासादीयति । कृष्य इवाचरति = कृष्यायते । इति विग्रहे
 कृष्य इति कर्तृसुवन्तात् कर्तुः क्यङ् सलोपश्च ३।१।११ (उपमानात्)
 इति क्यङि अनुबन्धनिवृत्तौ सुपो लुकि 'अकृतसार्वधातुकयो दीर्घः' इति
 दीर्घे कृष्याय इत्यस्य धातुत्वाल्लडादौ कृष्यायते । कृष्यायिष्यते । पृष्वम्
 विष्णुयते । सूखायते । पण्डितायते । अप्सरायते । विद्वायते । ओजायते
 शब्दं करोति = शब्दायते । इति विग्रहे शब्दमिति सुवन्तात् शब्दवैर-
 कलहाभ्रकण्वमेघेभ्यः करणे ३।१।१७ (क्यङ्) इति क्यङि पूर्ववत्कार्ये
 शब्दायते । कलहायते । वैरायते । सुखमनुभवति = सुखायते । इति
 विग्रहे । सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम् ३।१।१८ (कर्मणः क्यङ्) इति
 सुखमिति कर्मसुवन्तात् क्यङि पूर्ववत्कार्ये सुखायते । कृच्छ्रायते
 इत्यादि । कृष्य इवाचरति = कृष्यति । इति विग्रहे कृष्य प्रातिपदिकात्
 [सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विबवा वक्तव्यः] इति क्विपि तस्य सर्वापहारिलोपे
 कृष्य इत्यस्य धातुत्वाल्लडादिकार्ये कृष्यति । एवम् सुजनति । शूरति ।

पिकति । मूकति । रङ्कति । राजति । गर्दभति । इत्यादि । पृथुं करोति= प्रथयति । इति विग्रहे पृथु-शब्दात् [प्रातिपदिकाद् धात्वर्थे बहुलमिष्ट-वच्च] [तत्करोति तदाचष्टे वा णिच् ।] इति उभयवार्तिकबलात् णिच् । इष्टवद्भावेन च पृथोः प्रथादेशे प्रथि इत्यस्य धातुत्वाल्लडादिकार्ये प्रथ-यति । अदयति । द्रदयति । स्थवयति । दवयति । इत्यादिः । इति नाम-धातुप्रक्रिया । अथ कण्ड्वादिः । कण्डूञ्=गात्रविघर्षणे । कण्डूधातोस्-भयपदित्वात्तडि तिपि च कण्ड्वादिभ्यो यक् ३।१।२७ (नित्यं स्वार्थे) इति यकि कण्डूयते(ति) कण्डूयिष्यते (ति) अकण्डूयिष्ट (यीत्) कण्डू-याञ्चक्रे (ञ्चकार) कण्डूयिपीष्ट कण्डूय्यात् । एवम् मन्तु = अपराधे । हृशीङ् = लज्जायाम् । महीङ् = पूजायाम् । तिरस् = अन्तर्धौ । उपस् प्रभातीभावे । संभूयस् = प्रभूतभावे । शिपञ् = चिकित्सायाम् । इत्यादिः कण्ड्वादिः । अथात्मनेपदप्रक्रिया । निपूर्वकाद् विश्धातोः नेर्विशः १।३।१७ (आत्मनेपदम्) इत्यात्मनेपदे तुदादित्वात् शब्दिकरणे निवि-शते । निवेचयते । परिपूर्वकात् क्रीधातोः परिच्यवेभ्यः क्रियः १।३।१८ इत्यात्मनेपदे परिक्रीणीते विक्रीणीते । विपूर्वकाद् जिधातोः विपराभ्यां जेः १।३।१९ इत्यात्मनेपदे विजयते । पराजयते । सम्पूर्वकात् स्थाधातोः समवप्रविभ्यः स्थः १।३।२२ इत्यात्मनेपदे संतिष्ठते । लुटि 'स्थाध्वोरिच' इति इत्वे 'ह्रस्वाद्भात्' इति सिचो लोपे अडागमे समस्थित । प्रतिष्ठते नमाजे प० रामनारायणमिश्रः । अथ परस्मैपदप्रक्रिया—विपूर्वकाद् रम् धातोः व्याङ्परिभ्यो रमः १।३।२३ (परस्मैपदम्) इति परस्मैपदे विरमति । स्पर्सीत् । उपाज् १।३।२४ उपरमति । इति परस्मैपदप्रक्रिया ।

अथ भावकर्मप्रक्रिया

उक्तानां सर्वेषामेव कर्तृवाच्यगतानां विविध-धातूनां-मध्यतोऽकर्मक-
धातुभ्यो भावे सकर्मकेभ्यश्च कर्मणि प्रत्यया जायन्ते । तैश्च भावकर्मवाच्य-
क्रियारूपाणि निष्पाद्यन्ते । भावकर्मणोः सर्वत्रैवात्मनेपद-प्रत्यया
भवन्ति । चतुर्षु सार्वधातुकेषु लकारेषु धातुप्रत्यययोर्मध्ये यक् विकर्या
जायते । कर्तृवाच्ये तु कर्तरि जायमानेन लडादिना कर्तुरुक्तत्वात् कर्मण-
श्चानुक्तत्वात् कर्तरि. प्रथमा कर्मणि द्वितीया कर्तुरनुरूपञ्च क्रियार्या
पुरुषवचनादिकं प्रयुज्यते । इह हि भाव-कर्मवाच्ये भावे जायमानेन लडा-
दिना भावस्योक्तत्वात् [भावो भावना उत्पादना क्रिया] इत्यभियुक्तोक्तैः
क्रियैव सकलधातुवाच्या असत्त्वरूपा भावार्थकलकारेणानुद्यते । ततश्च
तस्या असत्त्वरूपायाः सत्त्वार्थकयुष्मदस्मदादिशब्दैः द्विवचनबहुवचना-
दिकैश्च सत्त्वधर्मैः सह सर्वधैव सामानाधिकरण्यासम्भवात् प्रथम-पुरुषस्य
तत्राप्येकत्वस्यैव हि संख्यानपेक्षस्य श्रौत्सर्गिकतया समुपस्थितौ सर्वत्र
प्रथम-पुरुषैक-वचनमेव भवति । कर्मणि जायमानेन लडादिना तस्योक्त-
त्वात् तत्र प्रथमा कर्मानुसारमेव च क्रियार्या पुरुषवचनानि जायन्ते ।
कर्तृश्चानुक्तत्वात् तूभयत्रापि कर्तरि तृतीयैव भवति । लिङ्गवचनानि तु
सर्वत्र पूर्वाण्येव यथास्थितानि तिष्ठन्ति । संग्रहश्च—“कर्तरि प्रथमा
ज्ञेया कर्तृवाच्ये तिडादिके । द्वितीया कर्मणि ज्ञेया कर्त्रधीनं क्रियापदम् ।
कर्मवाच्ये तृतीया स्यात्कर्तरीत्येव निश्चितम् । प्रथमा कर्मणि ज्ञेया कर्मा-
धीनं क्रियापदम् । गौणे कर्मणि दुह्यादेः प्रधाने नीहकृप्वहाम् । बुद्धि-
भक्तार्थयोः शब्दकर्मकार्या निजेच्छया । प्रयोज्यकर्मण्यन्येषां गयन्तानां
त्वादयो मताः । कालादिकर्मकार्कर्मकार्या भावे च कर्मणि । लकारो जयते

तेन मासं मासो यथास्यते ।” उदाहरणानि यथा—स बालकं पश्यति =
तेन बालको दृश्यते । त्वं बालकौ पश्यसि = त्वया बालकौ दृश्यसे ।
अहं बालाकान् पश्यामि = मया बालका दृश्यन्ते । वथं त्वां पश्यामः =
अस्माभिः त्वं दृश्यसे । तौ युवां पश्यतः = ताभ्यां युवां दृश्येथे । आर्वाः
युष्मान् पश्यावः = आवाभ्यां यूयं दृश्यध्वे । युवां मां पश्यथः = युवा-
भ्याम् अहं दृश्ये । यूयम् आर्वां पश्यथ = युष्माभिः आर्वां दृश्यावहे ।
तेऽस्मान् पश्यन्ति = तैः वयं दृश्यामहे । अहं तम् अपश्यम् = मया
सः अदृश्यत । स चन्द्रं पश्यतु = तेन चन्द्रो दृश्यताम् । कः सूर्यं
पश्येत् = केन सूर्यो दृश्येत । अहं त्वां द्रक्ष्यामि = मया त्वं द्रक्ष्यसे,
दर्शिष्यसे । इत्यादि । तत्र प्रयोगसिद्धिः यथा—भूधातोः अकर्मकत्वात्
‘लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः’ इति भावे लकारोपस्थितौ ‘वर्तमाने
लट्’ इति लटि भावकर्मणोः १।३।१३ (आत्मनेपठम्) इति लस्य
स्थाने आत्मनेपठे तडि तप्रत्यये सार्वधातुके य ३।१।६७ (धातोः
भावकर्मणोः) इति यकि क्त्वाद्गुणनिषेधे भूयते । अभूवत् । भूय-
ताम् । भूयेत । इत्येवम् चतुर्षु लकारेषु दिवादिबद्रूपं जायते । लटि तु
स्यसिच्सीयुट्तासिप् भावकर्मणोरुपदेशेऽज्जनग्रहदृशां वा चिण्व-
दिट् च ६।४।६२ इति वैकल्पिके चिण्वज्ञाये तस्मिन्नेव पक्षे स्व-विक-
रणस्य दृढागमे चिण्वज्ञावाद् धातो वृद्धौ आवादेशे सस्य पत्वे भावि-
प्यते, पक्षे ‘आद् धातुकस्येड्वलादेः’ इतीटि गुणादिकार्यं भविष्यते ।
अभाविष्यत्, अभविष्यत् । भाविता, भविता । लुङि च्छौ तस्य चिण्
भावकर्मणोः ३।१।६६ (छ्लेः वंशब्दे) इति चिणि अनुबन्धनिवृत्तौ
‘आवादेशे’ आवादेशे ‘चिणो लुक्’ इति तस्य लुकि अलागमे अभावि

द्विवचनादौ अभाविपाताम्, अभविपाताम् । इति रूपद्वैविध्यम् । लिटि
 वुगागमे द्वित्वादौ वभूवे । लिटि भाविपीठ, भविपीठ । अकर्मकधातो-
 रपि उपसर्गवशात् सकर्मत्वे आनन्दोऽनुभूयते । इत्यादि प्रयोगो भवति ।
 अत्र हि अनुपूर्वकाद् भूधातोः सकर्मकत्वात् कर्मणि लकारोपस्थितौ
 लटि तत्स्थाने तटि तप्रत्यये यकि पूर्ववद्रूपसिद्धिः । एवम् आनन्दौ
 अनुभूयेते आनन्दा अनुभूयन्ते । इत्यादि सर्वाण्येव रूपाणि ज्ञेयानि
 हन् धातोः हन्यते । अहन्यत । हन्यताम् । हन्येत 'इत्यादि रूपाणि ।
 आर्द्धधातुकलकारेषु तु घानिप्यते हनिप्यते । इत्यादि रूपद्वैविध्यम् ।
 लुटि अवानि, अधानिपाताम्, अहंसाताम् । वधादेशे अवधि
 अवधिपाताम् । जप्ने । घानिपीठ, हंसीठ वधिपीठ । ग्रह-धातोः सम्प्रसारणे
 गृह्यते । अगृह्यत । गृह्यताम् । गृह्येत । लृडादौ चिण्वन्नावे इटि उप-
 धावृद्धौ 'ग्रहोऽलिटि' इत्यत्र वलादिलक्षणस्यैवेदो ग्रहणाद् दीर्घाभावे ।
 ग्राह्यते । पक्षे ग्रहीप्यते । अग्राहि, अग्राहिपाताम् अग्रहीपाताम् ।
 जगृहे । ग्राहिपीठ, ग्रहीपीठ । दश-धातोः दश्यते । लृडादौ चिण्वन्ना-
 वादिकार्यं दर्शियते, द्रक्ष्यते । अदर्शि । अदर्शिपाताम् अदृक्षाताम्
 अदर्शिपत, अदृक्षत । ददृशे । दर्शिपीठ, द्रक्षीठ । प्रच्छ-धातोः यकि
 सम्प्रसारणे । पृच्छ्यते । प्रक्ष्यते । अप्राच्छि, अप्रक्षाताम् । एवम्
 उच्यते । इज्यते । उप्यते । उप्यते । सुप्यते । गम्यते । अगामि, अगंसा-
 ताम् । त्यज्यते । पठ्यते । अश्यते । दश्यते । रज्यते । जीयते । चीयते ।
 श्रूयते । द्रूयते । कृ-धातोर्यकि रिटि रिड्विधानसामर्थ्यात् दीर्घाभावे
 क्रियते । कारिप्यते । अकारि, अकारिपाताम्, अकृपाताम् । एवं त्रियते ।
 ध्रियते । अ्रियते । आद्रियते । स्मृ-धातोस्तटि यकि 'गुणोऽर्तिसंयोगाच्चोः'

स्मर्यते । स्मारिष्यते, स्मरिष्यते । अस्मारि, अस्मारिषाताम्, अस्मृषा-
ताम् । एवम् अर्यते । कृ-धातोस्तडि यकि 'ऋत इद्धातोः' इति इरि
'हलि च' इति दीर्घे कीर्यते । एवम् गीर्यते । दीर्यते । तीर्यते ।
शीर्यते । 'उदोऽष्ट्यपूर्वस्य' इति उत्वे दीर्घे पूर्यते । पाधातोस्तडि यकि
'धुमास्था०' इति आत ईत्वे पीयते । अपायि, अपायिषाताम्, अपासा-
ताम् । एवम् । दीयते । धीयते । स्थीयते । हीयते । अवसीयते ।
दुह्यादिषु गौर्दुग्धं दुह्यते । वलिः वसुधा याच्यते । अजा ग्रामं नीयते,
हियते, कृष्यते, उह्यते । माणवकं धर्मो ब्रूयते, माणवको धर्मम् वा
अहं तं भावयामि मया स भाव्यते । लृटि चिखवद्भावे इटि 'शोरनिटि'
इति इटः आभीयत्वेनासिद्धत्वात् शोर्लोपे भाविष्यते पक्षे भावयिष्यते ।
अभावि, अभाविषाताम्, अभावयिषाताम् । अहं त्वं ग्रन्थं पाठयामि मया
त्वं ग्रन्थं पाठ्यसे । अपाठि, आठिषाताम्, अपाठयिषाताम् । एवम्
स्थाप्यते । कार्यते । हार्यते । चोर्यते । दाप्यते । तेन मासं
मासो वा आस्यते । कालादि कर्मक-णिजन्तानां प्रयोज्ये एव प्रत्ययः ।
मासमास्यते माणवक इत्यादि । अथ लकारार्थप्रक्रिया—

अष्टाध्यायीसूत्रपाठे 'वर्तमाने लट्' इत्यारभ्य 'उणादयो बहुलम्'
इति सूत्रं यावत् ये प्रत्यया येनोपाधिना विहितारस्ते तथैव भूते भवि-
ष्यति च काले ज्ञेयाः । यथा—कदा आगतोऽसि ? इति प्रश्ने अयमाग-
च्छामि, एष आगमम् वा । इत्युत्तरे वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा
३।३।१३। इत्यनेन 'वर्तमानसामीप्ये भूतेऽर्थे वैकल्पिके लट् । एवम्
कदा गमिष्यति ? इति प्रश्ने एष गच्छामि अयम् गमिष्यामि वा इत्यु-
त्तरम् । [एष, अयम् इति सामीप्यसौतके अल्प्यपदे ज्ञेये] कृष्णां नमोऽर्च्ये

सुखं यायात् इत्यत्र हेतुहेतुमतोर्लिङ् ३।३।११३ इति लिङ् । युधिष्ठिर
इयाज इति वक्तव्ये युधिष्ठिरो यजति स्म । इत्यत्र स्मयोगे लट् स्मे
३।२।११८ (परोक्षे भूतार्थे) इति लट् । अपरोक्षे च ३।२।११६ (भूते)
एवं स्म पिता ब्रवीति, अब्रवीत् वा । गच्छति स्म, अगच्छद् वा ।
करोति स्म, अकरोद् वा । धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः ३।४।१ (यत्र काले
उक्तास्ततोऽन्यत्रापि स्युः) यथा—वसन् ददर्श । अत्र भूते लट् । इति ।

अथ कृदन्तप्रकरणम्

कृदन्तं विना किङ्कविस्तद्धितेन,

विना शाब्दिको व्याकृतिज्ञः कथं स्यात् ।

गिरां देवतां प्राञ्जलिः सम्प्रणम्या-

रऽभेतोऽधुनाहं कृदन्तं समासात् ॥

धातुभ्यः प्रत्यययोगेन क्रियापदानि शब्दाश्च निर्मायन्ते । तत्र
तिङ्प्रत्यययोगेन क्रियापदानि (आख्यातानि) निष्पाद्यन्ते । कृत्प्रत्यय-
योगेन च शब्दा व्युत्पाद्यन्ते । अनुपदमिह भवति पचतीत्यादीनि
तिङ्प्रत्यययुक्तानि क्रियापदानि तिङन्तप्रकरणे विस्तरेण निर्दिष्टानि । अत्र
कृत्प्रत्यययोगेन जायमानानां शब्दानां साधुत्वप्रकारसुपक्रमामः ।
सम्प्रति धातुभ्यः कृत्प्रत्यययोगेन स्वमनोऽनुरूपान् शब्दान्निर्माय 'कृत्-
द्वितसमसाश्च' इति प्रातिप्रदिकसंज्ञया तान् सुबिभक्तियुक्तान् विदधतः
पदधनिनः स्युरन्तेवासिनः । अस्तु—कृत्प्रत्यययोगेन (१) संज्ञा-
शब्दाः (२) विशेषणशब्दाः (३) अव्ययशब्दाश्चेति त्रिविधाः शब्दाः

आविष्कियन्ते । तत्रोणादिप्रत्ययानां संज्ञानिर्माणे प्राधान्यम् । गच्छतीति गौरिति विग्रहेण गम्-धातोः डोप्रत्यये गोशब्दसिद्धिः । इत्यादि संज्ञा-शब्दसाधुत्वप्रकारो ज्ञेयः । उणादिभिन्नानामन्येषां कृत्प्रत्ययानां विशेष-णशब्दनिर्माणे प्राधान्यम् । अव्यय-शब्दास्तु स्वल्पा मान्तक्तृवान्तै जन्तप्रभृतयः कियन्त एव प्रादुर्भवन्ति । इत्येवं कृत्प्रत्ययाः स्वावान्तर-भेदतोऽपि त्रिधैव विभक्ताः सन्ति । कियन्तः कृत्यसंज्ञकाः । कियन्त श्रोणासिसंज्ञकाः । तद्धिन्ताः सर्व एव कृत्यसंज्ञका इति । तत्रोणादिसंज्ञ-कास्तत्रैव प्रकरणे वक्ष्यन्ते । कृत्यसंज्ञका अपि विस्तीर्णा इति पश्चादेव नीरूपयिष्यन्ते । इह [सूचीकटाहन्यायेन] प्रथमं कृत्यप्रत्ययानाह—
ते च १ तव्यत् २ तव्य ३ अनियर् ४ केलिमर् ५ यत् ६ क्यप् ७ स्यत् इति सप्तैव सन्ति । इमे सप्त तथान्ये क्त-खलर्थाश्च प्रत्यया अकर्मकधा-तुभ्यो भावे सकर्मकेभ्यस्तु कर्मणि जायन्ते । यदा सकर्मकेभ्यस्ते प्रत्यया जायन्ते तदा ते विशेषणशब्दान् निर्मान्ति । यथा—‘कर्तव्यं कर्म’ इति । कुत्रचन कर्मवाचकक्रियास्थानिका अपि भवन्ति । यथा—त्वयेदं कर्तव्यम् । त्वया-गन्तव्यम् । भावे तु ते सर्वथा क्रियाकृत्यमेव निर्वहन्ति । यथा—‘त्वया कर्तव्यपरेण भवितव्यम्’ भाव्यम् वा । कृत्यप्रत्ययान्तशब्दानां सिद्धिप्रकारो यथा—त्वम् ष्धितुमर्हः शक्यो वा इति विग्रहे ष्ध्-धातोः अर्हे कृत्यतृचश्च ३।३।१६६ शक्ति लिट् च ३।३।१७० इति सूत्रद्वय-बलाद् अर्हार्थं शक्यार्थं वा कृत्याः ३।३।६३ (प्राण्युलः) इति श्रुत्याधिकारे तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः ३।३।७० (भावकर्मयोः) इत्यनेन अकर्मतया भावेऽर्थे तव्यत्तव्यानीचरः ३।३।६६ (धातोः शक्यार्थः) इति उच्यति तव्ये वा प्रत्यये ‘शार्धधातुस्येद्वत्तादेः’

इतीति एधितव्य इत्यस्य 'कृत्तद्धितसमासाश्च' इति प्रातिपदिकसंज्ञार्था-
 'ङ-याप्प्रातिपदिकाद्' इति सुपः प्राप्तौ [भावे औत्सर्गिकं क्रीबत्व
 भेकत्वञ्च] इति नियमादेकत्वे क्रीबत्वे च निपातिते सौ तस्यामि पूर्वरूपे
 एधितव्यम् त्वयेति भावार्थकप्रत्ययेन कर्तुरनुक्तत्वात् तत्र तृतीया ।
 एवम् एधनीयम् त्वयेत्यादि । पठितुं योग्यम् = पठितव्यम्, पठनीयम् वा
 रस पुस्तकं श्रीकरुणापतिना इह सकर्मकतया कर्मणि तव्यादिपु
 कृतेषु कर्तुरनुक्तत्वात् तत्र तृतीया कर्मणश्चोक्तत्वात् तत्र प्रथमा
 ज्ञेया । कर्तुमर्हा कर्तव्या करणीया वा देशसेवा वागीश्वरविद्या-
 लङ्कारेण । चेतुमर्हश्चेतव्यश्चयनीयो वा ग्रन्थराशिस्त्वयेत्यादि । भेत्तुं
 शक्या भिदेलिमाः सरला मयेति विग्रहे भिद् धातोः सकर्मकतया
 कर्मणि [केलिमर उपसंख्यानम्], इति चार्तिकबलात् केलिमरप्रत्यये
 कित्वाद्गुणनिषेधे प्रातिपदिकतया स्वादौ जसि रूपसिद्धिः । एवम्
 पचेलिमा भाषाः । पचेलिममालूरफलम् । पचेलिमा शण्डुलीत्यादि ।
 कृत्यलुटो बहुलम् ३।३।११३ "क्वचित्प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद्वि-
 भाषा क्वचिदन्यदेव । विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य चतुर्विधं बाहुलकं
 वदन्ति ।" इति बाहुल्येन कृत्यप्रत्यये स्नाति अनेनेति स्नानीयम् त्रिफला-
 चूर्णम् । दीयतेऽस्मै दानीयो विग्रः । इत्यादि प्रयोगसिद्धिः । चेतुमर्हः
 शक्यो वा चेषः । इति विग्रहे चिधातोः ऋचो यत् ३।१।६७ (धातोः)
 इति यति गुणे चेष इत्यस्य प्रातिपदिकतया सौ सिद्धिः । चेया, चेषम् ।
 जेषः, जेषा, जेषम् । नेयः, नेया, नेयमित्यादि । दातुं योग्यः शक्यो वा
 देयः । इध्यत्र यति ईद्यति ६।४।६५ (धातः) इति धातोराकारस्येत्वे
 गुणे देय इति प्रातिपदिकात् स्वादौ देयः, देया, देयम् । एतुमर्हः शक्यो

वा इत्यः । इत्यत्र इधातोः एतिस्तुशास्वृहजुषः क्यप् ३।१।१०६ इति क्यपि कित्वाद्गुणाभावे इ + य इति जाते ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् ६।१।७१ इति तुकि प्रातिपदिकादिकार्ये इत्यः, इत्या, इत्यम् । एवम् स्तुत्यः-शास्तुमर्हः शक्यो वा शिष्य इत्यत्र शास्धातोः क्यपि 'शास इदङ्हलोः' इति उपधाया इत्वे 'शासिचसि०' इति षत्वे प्रातिपदिकादिकार्ये शिष्यः शिष्या, शिष्यम् । कर्तुं योग्यः कार्यः । इत्यत्र कृधातोः ऋहलोर्णत् ३।१।१२४ इति ण्यति धातोः वृद्धौ प्रातिपदिकादिकार्ये कार्यः परोपकारः । कार्या राष्ट्रधर्मकथा । कार्यं कर्तव्यम् कर्म । एवम् हार्यः, हार्या, हार्यम् । वाह्यः, वाह्या, वाह्यम् इत्यादि । वाऽस्रूपोऽस्त्रियाम् ३।१।६४ (अपवादः प्रत्ययः) इति नियमात् एकस्मादेव 'धातोस्तव्यदादयश्चत्वारोऽपि प्रत्यया भवन्ति । यथा—भूवितव्यम्, भवनीयम्, भुवेलिमम्, भव्यम् । ओरावश्यके ३।१।६२५ (धातोः ण्यत्) इति ण्यति भाव्यम् । एतव्यम्, अयनीयम्, येलिमम्, इत्यम् । कर्तव्यम्, करणीयम्, क्रेलिमम्, कार्यम् । इति कृत्यप्रकरणम् । कृदन्तान्तर्गतम् ।

करोतीति कारकः कारिका वेति विग्रहे कृ-धातोः कृदतिङ् ३।१।६३ (प्रथमः) इति एबुलादिप्रत्ययानां कृत्सञ्जायाम् । कर्तरि कृत् ३।१।६७ (प्रथमः) इति कर्त्रर्थे एबुल्तृचौ ३।१।३३ (धातोः कर्त्रर्थे) इति एबुल्प्रत्यये कृ + तु इत्यत्र युवोरनाकौ ७।१।१ इति वोः अकादेशे णित्वाद् अचोऽण्यति इति ऋकारस्य वृद्धौ कारक इत्यस्य प्रातिपदिकादिकार्ये कारकः, कारिका, कारकम् । तृचि तु कर्ता, कर्त्री, कर्तृ । एवम् भावकः भाविका, भावकम् । भविता, भवित्री, भवितृ । पाचकः, पाचिका, पाचकम् । दाधातोः एबुलि अनुबन्धनिवृत्तौ वोरकादेशे

आतो युक् चिण्कृतोः ३।३।१२८ (न्णिति) इति युगागमे प्रातिपदि-
 कादिकार्ये दायकः, दायिका, दायकम् । नन्दयतीति नन्दनः इत्यत्र
 नन्दधातोः नन्दिप्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः ३।१।१३४ इति ल्युप्र-
 त्यये योरनादेशे प्रातिपदिकादिकार्ये नन्दनः, नन्दना, नन्दनम् ।
 ग्रह्धातोः णिनि प्रत्यये ग्राही, ग्राहिणी, ग्राहि । पचतीति विग्रहे पचा-
 दित्वाच्चि सुपि । पचः, नदः, देवः टित्वनिपातनाद्, ङिप् नदी । देवी, ।
 इत्यादयो विशेष्यनिष्ठाः शब्दा ज्ञेयाः । लिखतीति लिखः । इत्यत्र लिख्-धातोः
 इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः ३।१।१३५ (धातोः) इति कप्रत्यये कित्वाद् गुणा-
 भावे प्रातिपदिकादिकार्ये लिखः, एवम् क्षिपः, बुधः, कृशः, ज्ञः, प्रियः,
 किरः । आतश्चोर्पसर्गे ३।१।१३६ (धातोः कः) सुञ्जः, प्रदः सुस्थः ।
 कुम्भं करोतीति कुम्भकारः । इति विग्रहे कृधातोः कर्मण्यण् ३।२।१
 (उपपदे धातोः) इति अणि वृद्धौ कार इति जाते ततः कर्तृकर्मणोः
 कृति इति कृद्योगेन कर्मणि पठ्याम् कुम्भ ङस् कार इत्यत्र [गतिकार-
 कोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनम् प्राक् सुब्रुत्पत्तेः] इति नियमात्
 सुब्रुत्पत्तेः पूर्वम् 'उपपदमतिङ्' इति समासे सुपो निवृत्तौ [एकदेश-
 विकृतमनन्यवद्] इति न्यायात् समुदायात् सौ कुम्भकारः, भाष्यकारः,
 सूत्रकारः सृष्टिकारः, मालाकारः, नीतिकार इत्यादिः । गां ददातीति गोदः ।
 इत्यत्र गाम् इति कर्मोपपदस्य दा-धातोः आतोऽनुपसर्गे कः ३।२।३
 (कर्मणि) इति कप्रत्यये 'आतो लोप इटिच' इति आलोपेन प्रत्यययोगे
 कृद्योगेन कर्मणि पठ्याम् गो ङस् द इत्यत्र समासादिकार्ये गोदः
 कम्बलदः, जलदः । जनान् एजयतीति जनमेजयः । इत्यत्र एजि-धातोः
 एजेः खस् ३।२।२८ (कर्मणि) इति खशि धातोरुणौ अयादेशे सुपोः

निवृत्तौ जन+एजय इति जाते अरुद्विषदजन्तस्य मुंम् ६।३।६७ (खितिं
 अनव्ययस्य) इति मुमागमे सुपि जनमेजयः । प्रियं वदतीति प्रियंवदः
 इत्यत्र प्रियवशे वदः खच् ३।२।३८ इति खचि मुमागमे 'नश्चापदान्तस्य
 ऋलि' अनुस्वारे प्रियंवदः, वशंवदः । सुश्रुणातीति सुशर्मा इत्यत्र
 श्रु-धातोः अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ३।२।७५ (मनिन्क्वनिव्वनिव्विचः)
 इति मनिन् प्रत्यये नेड्वशि कृति ७।२।८ इति वलादीतो निषेधे
 गुणे सुशर्मन् इत्यतः प्रातिपदिकादिकार्ये सुशर्मा । प्रातरित्वा,
 रोट्, रोट्, सुगम् । सुवं विभर्तीति भूभृत् इत्यत्र भृ-धातोः क्विप् च
 ३।२।७६ (सोपपदेभ्यः सर्वधातुभ्यः) इति क्विपि तस्य सर्वथा निवृत्तौ
 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्' इति तुगागमे भूभृत्, वेदवित्, कर्मकृत् ।
 'उष्णं भोक्तुं' शीलमस्यास्तीति उष्णभोजी । इत्यत्र मुज्-धातोः सुप्यजातौ-
 णिनिस्ताच्छील्ये ३।२।७८ इति णिनिप्रत्यये उष्णभोजी । सरसि जातम्
 सरसिजम् । इत्यत्र जन्-धातोः सप्तम्यां जनेर्डः ३।२।६७ (भूते) इति
 डप्रत्यये ङित्वाङित्लोपे उपपदसमासे तत्पुरुषे कृति बहुलम् ६।३।१४
 (सप्तम्या अलुक्) इति सप्तम्या अलुकि सरसिजेन्यस्य प्रातिपदिका-
 दिकार्ये सरसिजम् । बाहुलकात् सरोजम् । न जातः अजः । इत्यत्र जन्-
 धातोः अन्येष्वपि दृश्यते ३।२।१०१ (जनेर्डः) इति डप्रत्यये ङित्वा-
 ङित्लोपे नज्-समासे 'नलोपो नजः' इति नलोपे अज इत्यतः प्रातिपदिका-
 दिकार्ये अजः । पचतीति पचन् इत्यत्र पच्-धातोः 'वर्तमाने लट्' इति
 लटि तस्य लटः शनृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे ३।२।१२४
 इति शत्रादेशे शित्वात्सार्वधातुकसंज्ञार्या शवागमे अनुबन्धनिवृत्तौ
 पच + अत् इति जाते पररूपैकादेशे पचत् इत्यतः प्रातिपदिकतया

स्वाद्युत्पत्तौ पचन्, पचन्ती, पचत् इत्यादि पदम् । एवं भवन्, भवन्ती, भवन्, (भवती) । सन् (सती) द्रुवन् (द्रुवती) । जुह्वत् (जुह्वती) जिहियत् (जिहियती) ददत् (ददती) । दिव्यन् (दिव्यन्ती) । सुन्वन् (सुन्वती) तुदन् (तुदन्ती तुदती) । रुन्धन् (रुन्धती) कुर्वन् (कुर्वती) क्रीणन् (क्रीणती) चोरयन् (चोरयन्ती) इत्यादि । आत्मनेपदे तु भापते इति भापमाण इत्यत्र भाष्धातोः लटः शानजादेशे तस्य शित्वात्सार्वधातुकतया शपि भाप + श्रान इति जाते श्राने मुक् ७।२।२२ (अदन्तस्य) इति कित्वात् भापन्त्यावयवे मुकि अनुबन्धनिवृत्तौ शब्दे भापमाण इत्यतः प्रातिपदिकतया स्वाद्यौ भापमाणः (भापमाणा) इत्यादि । एवम् नयमानः । ईशानः । शयानः । श्रुवाणः । ददानः । पद्यमानः । चिन्वानः । म्रियमाणः । रुन्धानः । कुर्वाणः । पुनानः । चोरयमाणः । बोभूयमानः । वेत्तीति विद्वन् इत्यत्र लटः शत्रादेशे तस्य च विदः शतुर्वसुः ७।१।३६ (वा) इति शतुर्वस्वादेशे वैकल्पिके द्विद्वस् इत्यस्य प्रातिपदिकतया सुपि विद्वान् (विदुषी) पक्षे विदन् (विदती) इत्यादि । भविष्यतीति भविष्यन् इत्यत्र तौ सत् ३।२।१।२७ इति शतृशानचोः सत्संज्ञकतया लृटः सद्वा ३।३।१४ इति परस्मैपदे शतरि भविष्यत्कालतया शपोऽपवा-दके स्यप्रथये आर्द्धधातुककृत्ये च भविष्यदित्यस्य प्रातिपदिकतया सुपि भविष्यन् (भविष्यन्ती-ती) आत्मनेपदे भाषिष्यमाणः (भाषिष्यमाणा) यचयमाणः (यचयमाणा) इत्यादि । अहम् अस्नासिपम् इति मया स्नातम् । इत्यत्र अकर्मकात् स्नाधातोः क्तवत् निष्ठा १।१।२६ इति क्तवत्वोः निष्ठासंज्ञकतया निष्ठा ३।२।१०२ (भूते धातोः) इति सूत्रेण 'तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः' इति नियमात् भावे प्रत्यये । स्नात

इत्यस्मात् [भावे. औत्सर्गिकमेकवचनं क्लीबत्वञ्च] इति नियमात् प्रातिपदिकतया क्लीबे सौ स्नातम् मयेत्यत्र कर्तर्यनभिहिते तृतीया । स ग्रन्थमपाठीत् इति तेन ग्रन्थः पठितः । इत्यत्र सकर्मकात् पठ्धातोः कर्मणि क्तप्रत्यये आर्द्धधातुककृत्ये पठित इत्यतः सुपि पठितः । अत्र क्तप्रत्ययेन कर्मण उक्ततया तत्र प्रथमा कर्तुश्चानुक्तत्वात्तत्र तृतीया । कर्मणा क्तप्रत्ययान्तस्य सामानाधिकरण्येन पठितौ ग्रन्थौ । पठिता ग्रन्थाः । पठिता स्मृतिः । पठिते स्मृती । पठिताः स्मृतयः । पठितं पुस्तकम् । पठिते पुस्तके । पठितानि पुस्तकानि । एवम् लिखितः लिखिता लिखितम् । उक्तः शब्दः । उक्ता वाक् । उक्तम् वचः । कृतः कृता कृतम् । नीतः नीता नीतम् । धृतः धृता धृतम् । ऊढः ऊढा ऊढम् । स धर्ममभ्यधात् तेन धर्मोऽभिहितः । इत्यत्र अभिपूर्वकात् भाषणार्थात् धाधातोः कर्मणि क्तप्रत्यये दधातेर्हि ७।४।४२ (तादौ किति) इति ह्यादेशे सुपि अभिहितः । (धर्मः) अभिहिता (स्मृतिः) अभिहितम् (पुराणम्) स ग्रन्थमदात् इति तेन ग्रन्थो दत्तः इत्यत्र दाधातोः क्तप्रत्यये दो दद्घोः ७।४।४६ (तादौ किति) इति ददादेशे चत्वे दत्त इत्यतः सुपि दत्तः ग्रन्थः । दत्ता गौः । दत्तम् पुस्तकम् । कियद्गयो धातुभ्यः कर्तर्यपि क्तप्रत्ययो जायते । यथा—स गङ्गामगमत् इति स गङ्गा गतः । अत्र गम्धातोः, गत्यर्थकर्मकश्लिषशीङ्स्थासवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्च ३।४।७२ (कर्तरि चाद् भावकर्मणोः) इति कर्तरि क्ते 'अनुदात्तोपदेशः' इति मलोपे गत इत्यतः सुपि गतः स गङ्गाम् । अत्र कर्तुरुक्ततया तत्र प्रथमा कर्मणोऽनुक्तत्वात् तत्र द्वितीया । सा गता गङ्गाम् । तेन तथा वा गता गङ्गा । तेन तथा चा गतम् ।

एवम्-स प्राप्तः गङ्गाम् । सा प्राप्ता गङ्गाम् । तेन तया वा प्राप्ता
 गङ्गा । तेन तया वा प्राप्तम् । इत्यादि । अहम् अस्नासिपम् इत्यहं
 स्नातवान् । इत्यत्र स्नाधातोः 'कर्त्तरि कृत्' इति कर्त्रर्थे 'निष्ठा' इत्यनेन
 क्वत्तुप्रत्यये अनुबन्धनिवृत्तौ 'स्नातवत्' इत्यस्मात्सुपि स्नातवान् । इह
 प्रत्ययेन कर्तुरुक्तत्वादहमिति कर्त्तरि प्रथमा तेन सह क्वत्त्वन्तस्य सामाना-
 धिकरण्येन आर्वा स्नातवन्तौ । वयं स्नातवन्तः । सा स्नातवती
 ते स्नावत्यौ । ताः स्नातवत्यः । स ग्रन्थमपठत् इति स ग्रन्थं पठित-
 वान् । इत्यत्र पठधातोः कर्त्तरि क्वत्तौ इटि पठितवत् इत्यस्मा-
 त्सुपि पठितवान् इत्यादि । अत्र कर्मणोऽनुक्तत्वाद् ग्रन्थमिति द्वितीया
 कर्त्रा सह प्रत्ययस्य सामानाधिकरण्यात् सा ग्रन्थं पठितवतीत्यादि ।
 एवम् उक्तवान् उक्तवती । लिखितवान् लिखितवती । अभिहितवान्
 (तवती) दत्तवान् (वती) इत्यादि रूपं ज्ञेयम् । रदाभ्यां निष्ठातो
 नः पूर्वस्य च दः ८२।४२ शीर्णः शीर्णवान् । भिन्नः भिन्नवान् ।
 संयोगादेरातोधातोर्त्यवतः ८२।४३ (निष्ठातो नः) द्राणः द्राणवान् ।
 नलानः नलानवान् ल्वादिभ्यः ८२।४४ (निष्ठातो नः) लूनः लून-
 वान् (लूनवती) ओदितश्च ८२।४५ (निष्ठातो नः) मुग्नः मुग्नवान्
 (वती) शुषः कः ८२।४६ (निष्ठातः) शुष्कः शुष्कवान् (वती)
 पचौ वः ८२।४७ (निष्ठातः) पक्वः पक्ववान् (वती) क्षायो मः
 ८२।४८ (निष्ठातः) क्षामः क्षामवान् (वती) स तम् अबोभवत् इति
 तेन स भावितः । तं स भावितवान् वा । इति विग्रहे भावीति श्यन्तात्
 क्ते क्वत्तौ इटि निष्ठायां सेटि ६।४।५२ (खेलोपः) इति खिलोपे
 भावित भावितवत् इत्येताभ्यां सुपि भावितः भावितवान् वा । खोलिङ्गे

भाषिता भावितवती । एवम् कारितः (ता) कारितवान् (तवती)
पाठितः (ता) पाठितवान् (तवती) चिकीर्षतीति चिकीर्षुः । इति
विग्रहे चिकीर्षधातोः सनाशंसभिन्न उः ३।२।१८६ इति उपत्यये 'अतोः
लोप' इति अलोपे स्वरयोगे चिकर्षु शब्दात् सुपि चिकीर्षुः पिपठिषुः,
जिगमिषुः । इत्यादि । इति पूर्वकृदन्तप्रकरणम् ।

अथोणादिप्रकरणम्

कृदन्त-शब्दा एव संस्कृतवाङ्मये बाहुल्येनोपलभ्यन्त इति कृत्प्र-
त्ययानां प्राधान्यम् । तत्राप्युणादिप्रत्ययानामतिविस्तारो विद्यते ।
उणादिप्रत्ययैरेव सर्वेषामेव संस्कृत-शब्दानां सिद्धिं पाणिनिमहर्षिः
प्रतिज्ञातवान् इति किंवदन्तीह वैयाकरणेषु प्रसृताऽस्ति । तदनु रूपमेव
मोहम्दीयशासने कुत्रचित्कदाचित् कश्चित् 'मलक मियाँ मोलना'
इत्यभिधानो मोहम्दीयः कञ्चन वैयाकरणमभ्यधात् 'भवन्तो वैयाक-
रणाः सन्ति मन्नामसिद्धिं ब्रुवन्तु' । स च वैयाकरणः प्रौढपण्डित
आसीत् इति अनुपदमेवाभ्यधात् । अहो तव नाश्रस्साधने तु नास्ति
कोऽपि प्रयासः । केवलात् माधातुत एव 'डलक डियाँ डोलना' इत्युणा-
दिप्रत्ययेषु कृतेषु अनुबन्धनिवृत्तौ डित्वाट्टिलोपे मकारस्य स्वरयोगे
'मलक मियाँ मोलना' इति सर्वशब्दसिद्धिर्भवति । इत्येवं सर्वविदि-
तोऽस्ति महिमोर्णादिप्रत्ययानाम् शब्दसाधने । तत्प्रकारश्चेत्थम्— "संज्ञासु
धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे । कास्याद्विद्यादनुबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु ।
इति । कस्मिंश्चिदपि संज्ञाशब्दे प्रथमं धातुरूपमूहनीयम् । ततः प्रत्ययः
ऊह्यः । गुणवृद्धियण्टिलोपादिकार्यदृष्ट्या प्रत्ययेषु अनुबन्धा ऊहनीयाः ।
इतीमान्येवोणादिप्रकरणकृत्यानि सन्ति । यथा कारुः इति शिल्पिनः-

संज्ञा । तत्र 'कृ'-धातुर्ज्ञायते । 'उ'-प्रत्ययः प्रतीयते । वृद्धिकार्यवशात् प्रत्यये णित्वमनुमीयते । इत्यतश्च कृ + उण् = कारु प्रातिपदिकात् सुपि कारुः इति साधनप्रकारो ज्ञेयः । तथा च सूत्रम् उणादयो बहुलम् ३।३।१ अत्र बहुलग्रहणान् उणादिप्रत्ययानां लक्ष्यानुसारतो व्यवस्था ज्ञेया । तथाहि—साध्नोति परकार्यमिति साधुः । इत्यत्र साध्धातोः [कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशभ्य उण्] इति उण् प्रत्यये साधुः । एवम् कारुः वायुः पायुः स्वादुः आशु (इत्यव्ययम्) रहधातोः राहुः । वसधातोः वासुः । इत्यादिसंज्ञाशब्दा उणादिप्रकरणात्साध्याः । इत्युणादिः ।

अथोत्तरकृदन्तम्

भवनम् = भावः । इत्यत्र भूधातोः भावे ३।३।१ = (धातोर्बज्) [सिद्धावस्थापन्नो धात्वर्थो भावः] इति बजि अनुबन्धनिवृत्तौ 'अचो ब्यिति' इति वृद्धौ आवादेशे भाव इत्यस्मात्सौ भावः । एवम् पाकः । हारः । भारः । इत्यादिः । चयनम् = चयः । इत्यत्र चिधातोः एरच ३।३।६ (धातोः) इत्यचि गुण्ये अयादेशे चयः । एवम् जयः । नयः । हयः । इत्यादिः । करणम् = करः । इत्यत्र कृधातोः ऋदोरप् ३।३।७ (धातोः) इत्यपि गुण्येन रपरे अकारे करः । एवम् गरः । हरः । शरः । मयः । लवः । स्तवः । धवः । इत्यादिः । वेपनम् = वेपथुः । इति टुवेष्ट = कम्पने इति वप् धातोः ट्वितोऽयुच् ३।३।८ इत्ययुचि वेपथुः । एवम् श्वयथुः । वमथुः दवथुः आजथुः । इत्यादिः । प्रधानम् = प्रधिः । इत्यत्र प्रपूर्वकात् धाधातोः उपसर्गे घाः किः ३।३।६२ इति किप्रत्यये 'धातो लोप इटि च' इत्यालोपे प्रधिः । एवम् निधिः । विधिः । उपधिः । आधिः । व्याधिः । इत्यादि हरिवद्रूपम् । संशयः = संशायिः इत्यत्र शोधातोः भावेऽथं स्त्रियां क्तिन् ३।३।६४ इति क्तिनि क्तिवाद्गुणनिपेधे तिनुव्रत-यसिमुसरकसेप च ७।२।६ (इण्) इति इणिनपेधे संशायिः । एवम् शक्तिः कृतिः एतिः इत्यादि नतिपद्रूपम् । भेदनं = भिदा इत्यत्र भिद् धातोः पिङ्गिदादिभ्योऽट् ३।३।१०४ (स्त्रियाम्) इत्यटि टापि टायं भिदा ।

एवम् त्रपा । कृपा । मृजेत्यादिः । पच् एव पचिः । पचतिर्ना इत्यत्र [इकस्तिपौ धातुनिर्देशे] इति इकि तिपि च प्रातिपदिकत्वात्सुपि पचिः पचतिः । इत्यादि हरिवद्रूपम् । नपुंसके भावे क्तः ३३।११४ ल्युट् च ३।३।११५ इत्यादिसूत्रैः भावेऽर्थे क्ते ल्युटि च हसितम् हसनम् । गतम् गमनम् इत्यादि प्रयोगसिद्धिः । रमन्ते योगिनोऽस्मिन्निति विग्रहे रम्धातोः हलश्च ३।३।१११ (करणाधिकरणयोः पुंसि संज्ञार्या घञ्) इति घञि उपधावृद्धौ रामः रामावित्यादि रूपम् । दर्शनम् = द्रष्टुम् - इत्यत्र भविष्यतः तुमुन्प्रत्ययस्य मान्तकृत्वात् 'कृन्मेजन्तः' इति अव्यय-तया [अव्ययकृतो भावे] इति वचनात् भावेऽर्थे दृशुधातोः तुमुन्एवलो क्रियायां क्रियार्थायाम् ३।३।१० (भविष्यति काले) इति तुमुनि अनुबन्धनिवृत्तौ 'सृजिदृशोर्भूत्यमकिति' इति मित्वाद् ऋकारस्यान्त्या-वयवे अमि यणि शस्य षत्वे ष्टुत्वे द्रष्टुम् देवं याति । एवम् कर्तुम् । पठितुम् । सोढुम् इत्यादि । गबुलि तु दर्शकः कारक इत्यादि पूर्ववद्रूपम् । धातूर्ना लुट्लकारीयप्रथमपुरुषैकवचनरूपाण्येवेहोमन्तानि कृत्वा पाठ्यानि तथाहि—द्रष्टा द्रष्टुम् । गन्ता गन्तुम् । कर्ता कर्तुम् । पठिता पठितुम् इत्यादि । पूर्वम् भोजनम् पश्चाद् थानम् इत्यर्थे मुक्त्वा याति । अत्र मुज्धातोः समानकर्तृकयोः पूर्वकाले ३।४।२१ (धातोः क्त्वा) इति क्त्वा प्रत्यये क्त्वाद् गुणनिषेधे कुत्वे मुक्त्वा इत्यत्र समागतस्य सुपः 'क्त्वातोऽनुक्तसुनः' इत्यव्ययत्वात्लुकि मुक्त्वा शतपदं यायात् । शयित्वा पोषयेद्वपुः । अत्रशीधातोः क्तिव इति न क्त्वा सेट् १।२।१८ (क्तिव) इति क्तिवनिषेधे गुणे अयादेशे सुपो लुकि शयित्वेत्यव्ययम् । पूर्वम् प्रकर्षेण करणम् पश्चाद् गमनम् इत्यर्थे प्रकृत्य गच्छति इत्यत्र प्रकृक्त्वेति स्थितौ 'कुगतिप्रादयः' इति समासे समासेऽनजपूर्वे क्त्वो ल्यप् ७।१।३० इति क्त्वो ल्यवादेशे अनुबन्धनिवृत्तौ 'ह्रस्वस्य पिति कृति लुक्' इति लुकि प्रकृत्येत्यव्ययम् । पूर्वं भूयो भूयः स्मरन्ति पश्चात् हृष्यन्ति इत्यर्थे स्मृ-धातोः आभीक्ष्ण्ये णमुल च ३।४।२२ (चात् क्त्वा) इति णमुलि

कृदन्तप्रकरणम्

वृद्धौ स्मारमित्यस्याव्ययत्वात् सुपो लुकि 'नित्यवीप्सयोः' इति
 मारं स्मारं महामण्डलेशं श्रीविद्यानन्दस्वामिनं हृष्यन्ति भक्ताः ।
 त्वा स्मृत्वा वा । चोरम् उच्चार्य आक्रोशति इत्यर्थे चोरमिति
 उपपदे वृधातोः कर्मण्याक्रोशे कृजः खमुब् ३।४।२५ इति
 अनुबन्धनिवृत्तौ वृद्धौ कारमित्यनेन सह चौरमित्यस्य
 'मतिट्' इति समासे सुपो लुकि चौरकारमित्यत्र 'अरुद्विपदजन्तस्य
 इति मुमागमे चौरङ्कारम् आक्रोशति । एवम् पितृङ्कारम् मातृङ्कारम्
 आक्रोशतीत्यादि घृतमिव निहितम् इति घृतनिधायम्
 घृतम् इति उपमाने उपपदे निपूर्वकात् धा-धातोः
 ने कर्मणि च ३।४।४५ (धातोर्णमुल् कर्त्तरि) इति यमुलि
 धनिवृत्तौ 'आतो युक् चिरकृतोः' इति युगागमे निधायमिति
 पिश्चाद् घृतम् इत्यनेन सह उपपदमतिट्' इति समासे सुपो लुकि
 धायमिति जाते कपादिषु अथाविध्यनुप्रयोगः ३।४।४६ इति
 नितीत्यस्यानुप्रयोगे घृतनिधायं निदधाति (जलम्) एवम् विद्युत्प-
 यन्नष्टः । गर्दभताडं ताडयति । भारवाहिवाहं वहति । अश्वचालं
 च । गजगामं गच्छति । मन्थरसारं सरति । कोकिलरावं रौति । इत्यादयः
 प्राज्ञेयाः । इति कृदन्तप्रकरणम् । समाप्तार्थं ग्रन्थः ।

जाबुपेते किल पाणिनीयके 'प्रबोधचन्द्रे' सुरगीर्नभस्तले ।
 भीषिका व्याकृतिजा लयं व्रजेत् समाजतः संस्कृतसेविना द्रुतम् ।
 त्ति श्रीसैमघरिणा शाचिदल्येन महामहाध्यापकेन व्याख्यानवागी-
 शेन पण्डितराजेन श्रीगोपालशास्त्रिणा दर्शनकेशरिणा निर्मिते
 पाणिनीयप्रबोधे उत्तरार्द्धे समाप्तः । सम्पूर्णश्चायं ग्रन्थः ।

शुभं भूयात्

सन्तः समभ्यर्थन्ते

‘मनसि चचसि कृत्ये पुण्यपीयूषपूरणा-

स्त्रिभुवनमुपकारश्रेणिभिः प्रीणयन्तः

परगुणपरमाणून् पर्वतीकृत्य नित्य-

ग्निजहृद्विकसन्तः सन्ति सन्तः कियन्त

शृश्वन्तु सर्वे विद्वांसः सन्तः सहृदयाश्च ये ।

मया दत्तावधानेन मालवीयानुशासनाव्

संचिह्नं शब्दशास्त्रं यःसुधिर्या पुरतोऽर्पितम् ।

प्रसारयन्तु ते सर्वे ये हि राष्ट्रहितैषिणः

संस्कृता कठिना भाषा मिथ्येर्मा जनधारणाम् ।

दर्शयन्तु पुरस्कृत्य ‘पाणिनीयप्रबोधकम्’

‘गोपालशान्त्रिणा’ शाब्दे शास्त्रे सम्प्रति दुर्गमे ।

सोपानपक्ती रचिताः स्वारोहन्तु सुबुद्धयः

स्वल्पप्रयासतो भूत्वा शाब्दिकयो बालवालिकाः ।

रत्नान्याचिनुयुर्द्यत्नाद्देवभाषामहार्षवान्

“वैज्ञानिकेन विधिना विविधैः प्रयत्नैः ।

पूर्वापकारमनसा मुनिना कृतो यः ।

सूत्रग्रन्थः स कमर्नायतमोऽपि लोके ।

एतं साम्प्रतं पठनपाठनतो निरस्तः ॥”

इत्यादि बहुशाब्दोचनमर्नीषा ‘हारशाहूरः’ ।

व्याकृतैः शिक्षणं सम्पक् परिष्कृतं स्वयम्प्रभः ॥

‘श्रीकाटवृक्ष’ चर्तमो यप्रो देवगिरोप्रये ।

भारतीयो राष्ट्रपता ‘राजेन्द्रक्षारि’ तादृशः ॥

स्वग्रन्थं भारते गन्ति यद्योऽन्ये मनीषिणाः ।

सारस्यं ये समीहन्ते संस्कृताऽव्यापनेऽपि ॥